

nummer 4 juni 2002

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSIINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**Nine eleven -
een omslag?**

**Website
bronnenuit
amsterdam**

**Opfrisverlof en
de gevolgen**

**CE 2003: met
stofomschrijving
havo/vwo**

jaargang 43

Kees Weltevrede

voorzitter (KNHG, Stichting Euroclio/VGN, contact met VVVO)

Dubbeldamseweg Zuid 350, 3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
c.weltevrede@wxs.nl

Renée Schreuder

vice-voorzitter (Beheer VGN-website, Commissie Volwasseneneducatie, Kleio)

Couwenhoven 46-01, 3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
srd@wxs.nl

Peter Wester,

secretaris (Commissie Havo/Vwo)

Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen.
Tel. 0541-552061.
westerkok@introweb.nl

Johan Raven

penningmeester (Didactiek- en activiteitencommissie, RAD)

Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574 050.
johanraven@hetnet.nl

Herry Groothuis

(Commissie Pabo, Commissie Basisvorming Vmbo, SLO, Werkgroep 2003)

Groen van Prinstererweg 11, 3731 HA De Bilt.
Tel. 030 - 2713 204.
h.groothuis@tiscali.nl

Marjan de Groot

Commissie Pabo
Rompertdreef 26, 5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Administratie VGN:

Juliana van Stolberglaan 41, 2595 CA Den Haag.

Tel/fax 070-385 3669.

E-mail: lieke@euroclio.nl

VGN-giro: 128701 t.n.v.

Penningmeester VGN, Den Haag.

E-mail: info@vgnkleio.nl

Website: vgnkleio.nl

Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staats-inrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Neem contact op met de administratie. Aanmelding is ook mogelijk via de VGN-site.

Contributies 2002:

- Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10.6 € 50
- Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 10.7 € 60
- Docent met drie of meer vakken € 35
- Baan van minder dan 0,6 fte € 40
- Kennismakingslid (alleen voor studenten) € 25
- Buitengewone leden, pensioen, VUT € 45
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers incl. verzendkosten € 8

Op het moment dat ik dit voorwoord zit te schrijven, ligt op mijn bureau, net als op dat van duizenden collega's, de stapel examenwerk uitnodigend op eerste correctie te wachten.

Een paar dagen lang worden alle existentiële vraagstukken van de geschiedenisdocent vervangen tot die ene: hoe hebben mijn examenleerlingen het eraf gebracht? Met hen voer ik in gedachten alsnog vinnige discussies over de rol van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij rond 1900, of over het Russische gezin vóór het midden van de jaren dertig. Ik vraag me daarbij af: is dit nu echt het culminatiepunt van twee- drie jaar examenvoorbereiding: 'de geschiedenis' gereduceerd tot een aantal betrekkelijk onbenullige weetjes uit een tweetal katernen?

Voorlopig draait het examen-circus door. Dit *Kleio*-nummer presenteert de stof-omschrijving van alweer het volgende examenthema. Daarnaast een aantal lezenswaardige artikelen: Willem Post laat het grimmige gelaat van Uncle Sam zien, Kaat Wils gaat in op het lichaam in de historiografie, Hans Pols praat met twee docenten-schrijvers. Vers uit de keuken van het geschiedenisonderwijs komen nog twee gerechten: het eerste experiment met 'De Rooy'-lessen en een bijdrage over de website 'bronnenuitAmsterdam'. Veel genoeg met deze *Kleio*!

Jan van Oudheusden

Op het omslag: cartoon van L.J. Jordaan uit de *Groene Amsterdammer* van 2 juli 1947 - bron 4c uit het vwo-examen.

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter,
Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@wxs.nl

Carla van Boxtel,

Langemeijerstraat 13, 5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,

Korte Kerkstraat 14, 5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80, 3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Stefan Boom,

Graaf Janlaan 46, 1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,

Fazantenkamp 387, 3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
cbol@worldonline.nl

Hans Moors,

Groenewoudseweg 50, 6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Oscar Lansen,

medewerker en correspondent VS, History Department UNC Charlotte.

Hans Pols,

secretaris,
Van Aerssenstraat 140, 2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,

eindredacteur,
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor *Kleio* toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de *Kleio*krant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur.
Neem voor informatie over adverteren in *Kleio* contact op met de eindredacteur.

In dit nummer

2 **Was 11 september een keerpunt?**

Willem Post

'Nine eleven': Bush on target!

Verregaande maatregelen leken tijdelijk geoorloofd. Maar nu is het langzamerhand wel duidelijk dat de aanslagen een keerpunt vormden in de binnen- en buitenlandse politiek van de VS.

7 **Bronnen uit Amsterdam**

Arja van Veldhuizen en Betsy Dokter

Het Amsterdams Historisch Museum en het Gemeentearchief hebben met www.bronnenuitamsterdam.nl een schitterende site gemaakt voor docenten én leerlingen. Vraag een eigen wachtwoord aan!

10 **Het rapport-De Rooy in de les 3**

Een experiment met perspectief

Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon

17 **'Ik vraag me af of er überhaupt wel aandacht voor de kampen was'**

Gesprek met Klaas Alkema en Ger van der Drift

Hans Pols

Waartoe een opfrisverlof allemaal kan leiden: een doctoraal geschiedenis, een wetenschappelijke extra-klus en een andere kijk op jezelf en de school.

23 **Gordiaantje**

Lichaam en gender in de historiografie

Kaat Wils

En verder

28 **Over ulo's, lav1ers en de competente leraar**

33 **Het centraal examen vmbo 2003**

34 **Havo/vwo stofomschrijving 'Nederlanders en hun gezagsdragers'**

45 **Boeken**

54 **Kleiokrant**

In dit nummer is de inhoudsopgave van de 42ste jaargang (2001) geniet.

Willem Post

Was 11 september een keerpunt?

2

Natuurlijk leven we sinds 11 september niet in een andere wereld. In de Tweede Wereldoorlog, in de Koude Oorlog maar ook veel verder terug, gedurende de middeleeuwse pestepidemieën, waren grote groepen mensen al gewend te leven in een voortdurende staat van onzekerheid over het eigen voortbestaan. 'To be or not to be' is nu eenmaal van alle tijden. Historicus Maarten van Rossem waagde het op de eerste avond na 11 september al om zijn ernstige twijfel uit te spreken over de diverse horrorscenario's die vanaf die Zwarte Dinsdag opeens werkelijkheid zouden kunnen worden. Het was nog veel te vroeg om te spreken van een cesuur in de geschiedenis, zo sprak hij. Het leek alsof hij de verschrikkelijke ramp bagatelliseerde en het kwam hem nog net niet op een studioverbod te staan. Gelukkig maar. Van Rossem heeft nu eenmaal de prettige gewoonte overal zijn vraagtekens bij te plaatsen. Eigenlijk een doodgewone eigenschap waar iedere opinielider over zou moeten beschikken.

Maar ik vind dat je niet altijd alles kunt relativiseren. Los van het menselijke aspect, vind ik dat 'nine eleven' op meerdere terreinen een keerpunt was.

Willem Post is Amerika-deskundige en geschiedenisdocent.

Om '11 september' in het juiste historische perspectief te plaatsen, moeten we vooral kijken naar de eerste acht maanden ervoor.

President Bush was niet gekozen door de meerderheid van de Amerikaanse bevolking. Hij heeft dus eigenlijk een dun mandaat om te regeren. Aan de vooravond van zijn inauguratie in januari 2001 beloofde hij, na de meest bizarre verkiezingscampagne uit de Amerikaanse geschiedenis, een helingsproces waar hij leiding aan zou geven. Daar kwam de eerste maanden vrijwel niets van terecht. Op binnenlands terrein trokken vooral zijn plannen voor een extreme belastingverlaging die met name de allerrijkste één procent van de Amerikanen bevoordeelde, de aandacht. Op buitenlands terrein voerde de president, die vooral het Amerikaanse platteland vertegenwoordigde, een naar binnen gerichte, welhaast autistische politiek. Of het nu ging om het milieu, landmijnen of het Internationale Strafhof, steevast bevonden de Amerikanen zich bij de stemmingen in het gezelschap van landen als Libië, Irak en Iran.

Volgens 'hardliner' Condoleezza Rice was het onder Bush voorgoed afgelopen met de softe Clinton-romantiek. Onder Bush werd weer duidelijk vanuit eng nationaal perspectief machtspolitiek bedreven.

Een maand voor 11 september beschreef Bush in een interview met de conservatieve columniste Peggy Noonan zijn eerste ontmoeting met de vijftien Europese regeringsleiders. 'Ieder van hen bekritiseerde mij hevig. Ik heb keurig naar ze geluisterd. Op het

New York – 'Ground Zero' half mei. Tegen eind juni zullen de opruimingswerkzaamheden voorbij zijn.

eind nam ik het woord. Ik vatte even samen wat zij zeiden. Ik bedankte hen, maar ik liet ze overduidelijk weten dat het Amerikaanse standpunt ten aanzien van Kyoto en andere hot-issues geen millimeter veranderd was. Ronald Reagan zou trots op me zijn geweest.'

Bush was al gauw een van de meest conservatieve presidenten in de moderne geschiedenis. Reagan verpakte zijn boodschappen tenminste nog in opwindende retoriek waarmee hij het grote publiek bedwelmde. Bij dit Bush-presidentschap was geen sprake van betovering, eerder ontuchtering. Wat een verschil met presidenten als Roosevelt, Kennedy en ook Reagan, die het zware ambt soeverein uitoefenden. Zij stegen boven het ambt uit. Roosevelt woonde in het Witte Huis en was ook het Witte Huis. Waar Kennedy kwam, gebeurde iets. Hij inspireerde mensen. En Reagan, de grote trommelaar van het Amerikanisme, kon de mensen ontroeren en reikte dwars door de beeldbuis zijn eenvoudige visie persoonlijk aan in de huiskamer.

Maar Bush II? Hij verbleekte in Washington. Hij kwam er ook liever niet. Hij was te vaak onzichtbaar die eerste maanden. Teveel een lichtgewicht. Hij hield dat zenuwachtige lachje en het viel me op hoe klein hij van gestalte was. Zoiets zie je dan.

11 september

Toen kwam '11 september'. Plotse-ling was Bush 'on target', en uitte hij voortdurend oorlogsretoriek in de trant van het uitroken van de terroristen, desnoods tot in de eeuwigheid. Tot op zekere hoogte begrijp ik dat wel. Een aanval op het kapitalistische, militair-strategische, culturele en ook politieke hart van Amerika is een daad van grote historische betekenis. De president fungeert nu eenmaal als bliksem-aflader van de wraakgevoelens die de terreuraanvallen logischerwijze opriepen.

Maar is er ook daadwerkelijk iets fundamenteels veranderd na Zwarte Dinsdag? Na die datum vertonen de Verenigde Staten weliswaar de voor de hand liggende reflexen van een ge-

kwetste supermacht, maar het grondpatroon van de Amerikaanse buitenlandse politiek is hetzelfde gebleven. Vooral nog is de coalitie tegen het terrorisme een gelegenheidscoalitie en verkondigt de regering-Bush ten aanzien van internationale vraagstukken nog steeds dezelfde unilaterale standpunten. Op dezelfde dag dat de Verenigde Staten bezig waren steun te verwerven voor die eigen coalitie, boycotten de Verenigde Staten als enige industriële natie in het Marokkaanse Marakesh alle opbouwende vervolgvorstellen in het kader van het Kyoto-milieuverdrag.

De grootste verandering onder Bush vond vooral plaats in de Verenigde Staten zelf, waar onmiddellijk draconische maatregelen werden genomen om het land om te toveren in een streng bewaakt fort. Deze nieuwe veiligheidswetgeving werd in recordtijd, zonder het gebruikelijke vooroverleg tussen Democraten en Republikeinen, door het Congres gejaagd. Het was voor politici 'not done' om kritische

Amerikaanse pers loopt vooruit op invasie Irak

In de VS speculeren gezaghebbende kranten over het moment van een militaire afrekening met Saddam Hussein. Is het Washington ernst?

vragen te stellen. De gemilitariseerde veiligheidsdiensten voeren inmiddels een schimmenspel op waarbij het Congres, dus de burgers, volkomen buitenspel staan.

Nog nooit in de Amerikaanse geschiedenis heeft de overheid zoveel invloed gehad op de burger als nu. De FBI moest voorheen bij een huiszoeking uitdrukkelijk omschrijven op welk territorium het onderzoek plaats had. Dit is exact geregeld in het vierde amendement van de grondwet. Maar voortaan is die fysieke omgeving in onze communicatie-maatschappij niet meer afgebakend. Dat betekent bijvoorbeeld concreet dat collega's van een verdachte onbeperkt kunnen worden gecheckt op hun e-mail berichten. De 'inbrekers met badges' van de FBI hoeven bij een huiszoeking de verdachte niet in te lichten. Dit moet pas in een periode van negentig dagen achteraf gebeuren en bovendien kan de overheid de rechter 'om goede redenen' keer op keer uitstel vragen. Wat hier onder 'goed' verstaan wordt, wordt niet toegelicht. Welke rechter zal in een klimaat van angst en onzekerheid dit verzoek durven te weigeren?

Er is een clausule in de wet opgenomen op basis waarvan het Congres over vier jaar nog eens bekijkt of de wetgeving te ver is gegaan, maar de geheime huiszoekingen vallen hier uitdrukkelijk niet onder. Sinds 11 september hebben veiligheidsdiensten *carte blanche* gekregen.

In het Amerika van Bush wordt ook een scherp onderscheid gemaakt tussen burgers en buitenlanders die mogelijk al jaren in het land wonen. Na 11 september zijn zo'n 1200 van hen opgesloten. Hun namen en de aard van de verdachtmakingen zijn niet bekend gemaakt. Zij kunnen onmiddellijk worden gedeporteerd of voor onbeperkte tijd worden gevangen gezet en berecht door een in het geheim optredend militair tribunaal.

Hierdoor wordt het Amerikaanse jury-systeem (en het Congres) geheel buitenspel gezet. Een verdachte kan de doodstraf krijgen en alleen om gratie vragen bij de president. Zelfs het Hooggerechtshof staat buitenspel. De verdachte kan zich wel door een advocaat laten verdedigen, maar hun gesprekken mogen altijd worden bijgevoerd door een vertegenwoordiger van de overheid. Ook heeft het bewijsmateriaal niet boven iedere redelijke twijfel verheven te zijn.

In feite is nu al het zorgvuldige systeem van de machtscheiding ondermijnd. De uitvoerende macht heeft in zeer korte tijd heel veel zeggenschap naar zich toegetrokken. Misschien wordt wel nooit een overwinning verklaard op de terroristen, en zal deze binnenlandse Bush-orde voor altijd blijven bestaan. De geschiedenis leert dat een ondermijning van de rechtsstaat vroeg of laat tot misbruik zal leiden. We hoeven alleen maar te denken aan schandelijke praktijken als de internering van Japanse Amerikanen gedurende de Tweede Wereldoorlog en de showprocessen van rabiate anticommunisten als Joe McCarthy.

De binnenlands-juridische en internationaal-politieke ontwikkelingen na 11 september maken het in de toekomst nog moeilijker om de Verenigde Staten achter een Internationaal Strafhof te krijgen. En dat terwijl bestrijding van terroristen uitsluitend zinvol is op internationale schaal. Het is nu al vrijwel onmogelijk om tussen landen het begrip 'terrorist' te definiëren. Wie in het ene land een terrorist is, is in het andere land een vrijheidsstrijder.

De invloed van binnenlandse politiek op de buitenlandse

In ons dorp 'de wereld' vloeien de binnen- en buitenlandse politiek als vanzelf in elkaar over. Mijn kritiek op Bush is dat hij ook nu nog, geruime tijd na 11 september, heel strak denkt langs militaire lijnen. Deze Bush is meer een krachtig oorlogsvoerder dan een groot, visionair politicus. Meer een oorlogspresident dan een vredespresident. Na 11 september is er plotseling sprake

van een Bush-doctrine: met een breed scala aan militaire, diplomatieke en financiële middelen zal het terrorisme met wortel en tak worden uitgeroeid. De oorlog tegen het terrorisme kan net zo lang duren als de Koude Oorlog, aldus Bush in diverse interviews.

Zonder de oplossing van 'het probleem-Irak' kan deze strijd niet gewonnen worden. Kort geleden was Amerika's meest prominente antiterrorisme expert, Paul Bremer, even in Nederland. Deze oud-ambassadeur in Nederland heeft de afgelopen jaren gewaarschuwd voor grootschalige aanslagen zoals die uiteindelijk plaats vonden op 11 september. Sinds die elfde september heeft hij voor veel Amerikanen dan ook iets profetisch. Ik vroeg hem tijdens een persbijeenkomst of hij een oorlog tegen Irak verwachtte waarop hij meteen in woede ontstak.

'Ja, Saddam is de meest duivelse man op aarde. Hij is een fascist die zijn eigen mensen vermoordt. It is time for him to go! Geen twijfel mogelijk.'

Opmerkelijk is dat zowat de enige gematigde politicus in de Bush-administratie, minister van Buitenlandse Zaken Colin Powell, inmiddels exact dezelfde woorden gebruikt en daarmee de totale overwinning van de grote haviken-factie in Washington onderstreept. Irak zal er op termijn aan moeten geloven.

In snel tempo groeide de afgelopen maanden een consensus tussen zeer conservatieve opinieleiders als Bill Kristol en William Buckley – die steeds meer de belangrijke televisie-nieuwsshow's op zondagmorgen beheersen – en deze dominante conservatieven in de Bush-administratie. Zij zijn voorstanders van een nieuwe, assertieve buitenlandse politiek. Nu sinds 11 september het nationale veiligheidsbelang zo uitdrukkelijk op het spel staat, vinden zij wel degelijk dat de Verenigde Staten in diverse landen aan 'nation-building' moeten doen, maar dan in de vorm van de harde variant. Dat betekent dat de Verenigde Staten uiteindelijk zelf ter plekke de militaire regie in handen moeten nemen om betrouwbare regimes aan de macht te brengen. Afghanistan met de nieuwe leider Karzai is een goed voorbeeld van hoe het moet. Dat model zou eveneens in Irak moeten worden toegepast.

Ook de fanatieke onderminister van Defensie Paul Wolfowitz heeft al gezegd dat zonder de oplossing (oor-

President Bush in het Witte Huis met zijn adviseurs; rechts Cheney, links (met de klok mee) Powell, Rumsfeld en Rice.

log dus!) van het probleem-Irak het internationale terrorisme nooit echt kan worden aangepakt.

De as van het kwaad

De contouren van deze nieuwe politiek worden steeds duidelijker zichtbaar. Bush roerde zelf nadrukkelijk de trom door opeens over een 'as van het kwaad' (Irak, Iran en Noord-Korea) te spreken. Irak is de spil van die as want dit land heeft, in tegenstelling tot de andere twee, buurlanden in de regio aangevallen zoals Iran in 1980 en Koeweit in 1990.

Saddam Hoessein heeft ook daadwerkelijk gifgas gebruikt tegen zijn eigen Koerdische bevolking. Hij heeft bedreigd Israël van de kaart te vegen en heeft recentelijk weer een waarschuwing richting Koeweit afgegeven. De Amerikaanse belangen staan hiermee rechtstreeks op het spel.

Een Amerikaans oorlogsscenario ligt inmiddels klaar: Bush heeft Saddam Hussein nog één keer opgeroepen om VN-wapeninspecteurs toe te laten die de totale vrijheid moeten krijgen. Uitgesloten!

In maart ging Cheney naar de regio, vooral om bondgenoten uit te leggen hoe gevaarlijk Saddam is. Hij heeft ongetwijfeld verteld dat Irak onder meer negenduizend liter van de meest gevaarlijke anthrax-soort produceert,

waarbij vergeleken de besmette Amerikaanse postpakketjes slechts kinderspel zijn.

In het openbaar kreeg Cheney nauwelijks steun voor zijn plannen. De Arabische regeringen willen dat de Verenigde Staten veel meer druk uitoefenen op Israël. Juist tijdens deze reis besloot Bush een gezant naar het Midden Oosten te sturen en gaf hij voor het eerst sinds maanden openlijke kritiek op de starre houding van de regering-Sharon. De regering-Bush begrijpt dat er een 'linkeage' bestaat tussen het Palestijnse conflict en de kwestie Irak. In dit politieke scenario kan het nog wel even duren voordat Irak aan de buurt is, maar een ongeduldige Amerikaanse president kan ook een tegenprestatie eisen in de vorm van steun voor de onvermijdelijke strijd tegen Irak. Zeker als er weer nieuwe terreurdreigingen komen en de veiligheid van de Verenigde Staten in het geding is.

Riskante plannen

Het militaire plan circuleert al maanden in Washington. Grootschalige luchtaanvallen (Rumsfeld spreekt van 'de magie van de Amerikaanse bombardementen') moeten worden gevolgd door optredens van speciale commando-eenheden, waarbij ook een opstand onder de bevolking moet worden geor-

ganiseerd in samenwerking met nu nog veelal in het buitenland opererende leden van de Iraakse oppositie. Dit intern langs allerlei etnische en religieuze scheidslijnen verdeelde gezelschap wordt momenteel in sneltreinvaart door de CIA aaneengesmeed tot een hecht gezelschap. In tegenstelling tot een paar maanden geleden heeft Washington nu ook een flink budget beschikbaar gesteld.

De inzet van grondtroepen met een minimale sterkte van 200.000 man is noodzakelijk. De hoogste chefs van staten hebben al verklaard dat militair gezien binnen een paar maanden de operatie-Irak kan beginnen.

In ieder geval zal met Saddam worden afgerekend binnen de ambtstermijn van Bush. Het probleem-Irak kan niet aan eventuele Democratische opvolgers worden overgelaten. 'Koude Oorlogstrijders' als Cheney en Rumsfeld dromen van een nieuwe Amerikaanse onoverwinnelijkheid. Zij hebben de laatste decennia sinds Vietnam de erosie van de Amerikaanse macht moeten aanschouwen. Tandeknarsend keken zij op afstand toe hoe de Amerikaanse militaire macht verder werd versplinterd in 'nutteloze' operaties als in Somalië en Kosovo, waar geen echte Amerikaanse belangen lagen. Zij hebben zich ook geërgerd aan de gematigde, voorzichtige vader Bush die in de

Hamiltonians

- zakenleven bevorderen
- bouw van een wereldwijd economische systeem
- alleen militaire actie om (economische) belangen te bevorderen

Jeffersonians

- behoud de Amerikaanse democratie en onafhankelijkheid
- neigen naar isolationisme

Wilsonians

- Amerikaanse waarden verspreiden
- wereldorde is de beste garantie voor vrede en welzijn
- liever diplomatie dan militaire actie

Jacksonians

- staan voor populistische waarden als eer, moed en militaire trots
- cowboys in de ogen van buitenlanders

Walter Russel Mead onderscheidt in zijn boek *'Special Providence'* vier stromingen in de Amerikaanse buitenlandse politiek, die altijd in enige mate aanwezig zijn. Deze indeling helpt bij het verklaren van de standpunten van Bush, aldus Frans Verhagen in zijn artikel *'Zwabberend maar vastberaden'* (Het Financieel Dagblad, 25 mei). Nine eleven had zijn gevolgen, maar heeft niet alles kunnen verdringen voor een buitenlandse politiek in één, voor outsiders duidelijke, richting.

Golfoorlog, uit angst voor een biologische en/of chemische wanhoopsaanval, uiteindelijk geen mars op Bagdad aandurfde.

Onder de huidige, dus veel meer conservatieve, Bush zal die klus alsnog worden geklaard en zo geschiedenis worden geschreven. Cheney heeft al laten weten dat in laatste instantie de Verenigde Staten zelfs bereid zijn kernwapens in te zetten.

Natuurlijk zullen NAVO-bondgenoten en zeker ook bevriende Arabische landen kritiek hebben op deze riskante plannen die zelfs het bestaan van de aarde in gevaar kunnen brengen. Maar voor Bush en de zijnen heeft '11 september' vooral geleerd dat de strijd tegen het internationaal terrorisme in laatste instantie een zaak is van 'to be or not to be'.

De conservatieve *Washington Times* schreef onlangs over VN-wapeninspecteurs die er vast van overtuigd zijn dat Saddam Hoessein raketten verbergt die zijn volgestouwd met chemisch en biologisch materieel, en die zeker gebruikt zullen worden tegen Amerikaanse troepen, Israël en andere Amerikaanse bondgenoten. Als hij de kans krijgt ...

Amerikaanse hegemonisten als Bush en Cheney hebben een simpel wereldbeeld: de machtige Amerikaanse oorlogsmachine trekt, uiteraard met succes, de brandhaarden van de wereld af. Het verdere sociale 'nation building' kan vooral worden overgelaten aan de

softe Europese bondgenoten. De macht van Amerika en zijn president zal na de 'slappe' Clinton weer enorme proporties aannemen. De Verenigde Staten zullen, beschermd door een high-tech anti-rakettenschield, weer als een onkwetsbaar fort zijn in een wereld die weliswaar nog schurkenstaten telt maar die zullen, de een na de ander, een lesje worden geleerd. Wie niet horen wil, moet maar voelen. Het kwaad zal met wortel en tak worden uitgeroeid.

Versleten concepten

Maar 11 september heeft ons nu juist geleerd dat terroristen eenvoudig met wat huis-, tuin en keuknmiddeltjes een gat konden slaan in het machts pantser van Amerika. Zij zijn onzichtbare vijanden die zich in tientallen landen kunnen verbergen en vaak over enorme kapitalen beschikken. Bush en de zijnen denken te veel in versleten concepten. Natuurlijk heeft de strijd tegen het internationaal terrorisme een sterk militair karakter, maar ik mis de sociale dimensie. Terroristen maken optimaal misbruik van frustraties die leven in arme landen met veelal onderdrukkende, door het westen gesteunde regimes. Van alle geïndustrialiseerde landen geeft het rijke Amerika het minst aan ontwikkelingsgeld.

De huidige, nieuwe 'oorlog' vergt in ons dorp de wereld, met in iedere straat een andere religie, een meer genuanceerde buitenlandse politiek.

Het is te eenvoudig om het kwaad in steeds weer een andere Saddam Hoessein te concentreren. 'Niet bij wapens alleen', zo zou de slogan van een nieuwe, meer verstandige Amerikaanse buitenlandse politiek moeten heten.

Geen enkele Amerikaanse president kan het zich voor een lange reeks van jaren nog permitteren een in zichzelf gekeerd buitenland-beleid te voeren. Natuurlijk blijft een spanningsveld bestaan tussen Amerikaanse belangen en die van de rest van de wereld. Maar in een onomkeerbaar proces zullen ze steeds meer samenvallen. Daar ben ik van overtuigd.

Het einde van 'de eeuw van Amerika'

Voor de gewone Amerikaan is definitief het besef doorgebroken dat wat heel ver weg in grotten en holen wordt bekookt zeer relevant kan zijn voor het eigen alledaagse leven. Dat is in feite een aardverschuiving die het gevoel en denken van Amerikanen fundamenteel aantast. In onze 'veilige' westerse samenleving kwam het kwaad opeens grootschalig aan de oppervlakte. Nota bene in het hart van Amerika. De wereld zit veel gecompliceerder in elkaar dan velen voor 11 september dachten. De eenentwintigste eeuw zal niet een 'Amerikaanse eeuw' worden. De Verenigde Staten van Amerika zullen nooit meer zoals nog in de eerste helft van de twintigste eeuw een geïsoleerd eiland kunnen zijn. Ook kan de natie niet meer veilig schuilen onder de eigen atoomparaplu, zoals na 1945. De wereld is definitief een 'global village' geworden met in iedere straat een andere religie.

Het Westen moet vanuit een positie van kracht leren samenleven met andere religies en ideologieën, maar die kracht moet vooral ook blijken uit onze eigen normen en waarden. Juist een Amerikaanse president moet opkomen voor de sociale rechten van de mens. Er moet een rechtvaardige verdeling komen van de schatten van de aarde. Het overleven van Amerika en het Westen hangt af van een herbevestiging van de eigen identiteit en meer onderlinge samenwerking.

Of zoals Huntington schrijft: *'Westerlingen moeten erkennen dat hun beschaving uniek is, niet universeel.'*

Daar ligt het echte, onvermijdelijke keerpunt waar 11 september ons bewust van heeft gemaakt.

Arja van Veldhuizen en Betsy Dokter

Bronnen uit Amsterdam

'Het lijkt heel echt, net alsof je het zelf te pakken hebt.'

Dat zei de eerste de beste leerling die geïnterviewd werd tijdens de producttest van de website 'Bronnen uit Amsterdam' over een archiefstuk. Wat haar betreft lijkt onze opzet gelukt om leerlingen in contact brengen met historische bronnen via internet.

7

Arja van Veldhuizen en Betsy Dokter zijn educatoren van het Amsterdams Historisch Museum en het Gemeentearchief Amsterdam.

Dienstbodes doen de buitenboel: Louvre-deuren worden gewassen en ramen schoongespoten.

Op de website www.bronnenuitamsterdam.nl kunnen leerlingen ruim tweehonderd bronnen vinden uit zowel het Gemeentearchief Amsterdam als het Amsterdams Historisch Museum. De site is in eerste instantie bedoeld voor geschiedenisleerlingen in de tweede fase havo/vwo; de bronnen houden alle verband met het thema 'Primaire samenlevingsverbanden'. Maar tegelijkertijd kunnen ook andere vakken en andere leerlingen van de site profiteren!

Wie surft naar www.bronnenuitamsterdam.nl komt het rood en geel tegemoet. Een 'flashy' website volgens een recensie. Via de startpagina en de 'login'-pagina komt de bezoeker op een themapagina, waar gekozen kan worden uit vijf thema's, ieder met diverse subthema's, die alle inzicht verschaffen in de directe leefomgeving van mensen in de jaren 1848-1917.

Het initiatief

Wat de bezoeker niet ziet, is de lange weg die gelegen heeft tussen idee, uitwerking en het uiteindelijke product.

Het begon allemaal in 1998, toen museumcollega's zich tijdens een studiemiddag vergaapten aan de grenzeloze mogelijkheden van het nieuwe medium internet. Vertegenwoordigers

van het onderwijs deden een beroep op de musea om samen te werken bij het ontwikkelen van digitaal onderwijsaanbod en niet – zoals zo vaak – ieder voor zich iets te produceren. Dit advies kwam over. Vanuit een werkgroepje werd een proefproject gestart door drie partners: de ABC Schoolbegeleidingsdienst Amsterdam, het Amsterdams Historisch Museum en het Gemeentearchief Amsterdam. Het initiatief werd SteigerM (de M staat voor Museaal) genoemd. Voor dit proefproject gingen we uit van Amsterdam, maar de doelstelling van een geïntegreerd aanbod voor het onderwijs kan natuurlijk ook met andere Nederlandse culturele instellingen gehaald worden. SteigerM wilde de aanlegplaats worden voor een geschakeerd aanbod aan educatieve projecten, voor vele doelgroepen in het onderwijs. Ons proefproject werd de eerste pier aan deze steiger.

Op het gladde ijs

Bij het concretiseren van het abstracte idee van de website werd snel duidelijk dat we ons op heel nieuw en daarom zeer glad ijs begaven: het medium was vrij onbekend, de samenwerking was nieuw en we kregen ook volop te maken met veranderingen in het onderwijs.

De tweede fase gaf ons kansen voor aansluiting, want twee soorten vernieuwingen moesten gestalte krijgen: leerlingen zelf onderzoek laten doen en de introductie van ICT. De klacht was tevens dat er niet of nauwelijks geschikt lesmateriaal bestond voor dit nieuwe type onderwijs. Met onze site wilden we in dit gat springen en docenten en leerlingen materiaal aanbieden dat tenminste een aantal hoofdstukken traditionele lesstof zou kunnen vervangen.

Vanuit de aard van onze collecties lag het voor de hand om ons te richten op het vak geschiedenis (en staatsinrichting). In samenspraak met de KPC Groep werd besloten ons te richten op het schoolexamen. Wij kozen voor domein C Primaire Samenlevings-

verbanden, omdat dit domein zich het meest op microniveau afspeelt, waarvoor een lokale uitwerking op zijn plaats is, ook voor leerlingen buiten Amsterdam.

We wilden een site maken waar een geschiedenisdocent in de dagelijkse praktijk iets aan heeft. Daarom konden wij niet verder zonder inbreng vanuit het onderwijs zelf. Drie docenten, Willem Walter van het Montessori Lyceum Amsterdam, Ruud Mesman van het Amsterdams Lyceum en Tineke Roelofsen van het Bernard Nieuwentijt College Damstede, waren bereid om het avontuur aan te gaan. Samen met hen ontwikkelden we een didactische structuur voor het bronnenmateriaal tot iets wat wij *computerdidactiek* zijn gaan noemen.

Dat viel niet mee, omdat we met allerlei onbekende gegevens moesten werken. Die beroemde tweede fase bijvoorbeeld: hoe zelfstandig gaan leerlingen daarin werken? En specifieker: Hoe maak je opdrachten met behulp van ICT? We wilden niet zomaar een bak bronnen op het net kiepen. Maar hoe dan wel, was de grote vraag.

De opzet

In brainstormsessies met de docenten is de structuur ontwikkeld die nu op het net staat. Steeds weer hebben we onszelf de vraag gesteld: is het materiaal en is de aanpak geschikt voor zelfstandig leren?

We zochten een structuur waarmee een leerling individueel een praktische opdracht kan maken en waarmee de docent bijvoorbeeld een aantal bronnen kan selecteren voor een eenvoudige klassikale opdracht. Het was uitdrukkelijk niet onze bedoeling om een invulmodel te leveren. Dat zou de kopieercultuur maar in de kaart spelen.

Er is een aantal thema's en subthema's gekozen die passen binnen het domein Primaire Samenlevingsverbanden. Daar zijn bronnen bij gezocht uit de archieven en collecties van de beide instellingen. Een arbeidsintensief karwei, waar-

aan negen stagiaires van de lerarenopleiding van de Universiteit Utrecht hebben bijgedragen.

De thema's en subthema's zijn:

Wonen	– op stand
	– krotten
	– eerste sociale woningbouw
Werken	– dienstbodes
	– fabrieken
	– inkomsten/consumptie
Hygiëne	– stadsreiniging & riolering
	– waterleiding
	– broodfabriek
Politiek	– gezondheidscommissie
	– protest
	– Treub en Wibaut, twee politici
Demografie	– migratie
	– sterfte
	– huwelijk

De bronnen zijn ingedeeld naar brontype, zoals we in museum en archief gewend zijn: schriftelijke bronnen en beeldbronnen. Bij elk subthema is een hoofdvraag geformuleerd. Dit is gedaan om de leerling bij het maken van een opdracht toch nog enig houvast te geven. Verder staan er geen vraagstellingen op de site. Als de leerlingen een werkstuk maken zoals een praktische opdracht of een profielwerkstuk, kunnen ze die zelf formuleren. Binnenkort zullen overigens voorbeelden van praktische opdrachten en een model voor historisch onderzoek toegevoegd worden aan het docentendeel van de site.

Het eerste wat opvalt bij het doorklikken naar één van de vele bronnen is de afbeelding van de bron zelf. De bron kan ook vergroot worden weergegeven. Als je op de icoontjes klikt, vind je een toelichting op de bronnen en enkele korte brongerichte vragen. Deze vragen zijn bedoeld als lees- en kijkhulp. Ze zijn toegevoegd op nadrukkelijk verzoek van de docenten, om leerlingen op weg te helpen.

De leerling kan er gebruik van maken, het hoeft niet.

Om de leesbaarheid van primaire schriftelijke bronnen te vergroten, is een transcriptie toegevoegd. Onder elke bron is een beschrijving opgenomen, op basis van de bestaande registratie van archieven en collecties. Met deze gegevens kunnen leerlingen desgewenst hun onderzoek in het museum of archief nog uitbreiden.

SteigerM wordt BronnenuitAmsterdam

Vanaf het moment dat de financiering – eindelijk – rond was in november 2000 tot de vuurdoop van de site tijdens de VGN-didactiekconferentie 2001 was het zeer hard werken. Allerlei 'extraatjes' ontbraken nog en diverse thema's wachtten op uitbreiding. Maar de structuur stond er. De vraag was of onze opzet ook bruikbaar was. We vonden de reacties van de deelnemers aan de VGN-workshops bemoedigend, maar dat was geen objectieve waarneming. In samenwerking met een onderzoeksbureau is toen een zogenaamde producttest uitgevoerd. Vijf docenten en tien leerlingen werden uitvoerig geïnterviewd over ontwerp en navigatie.

Over het algemeen werd de bruikbaarheid zowel door docenten als leerlingen positief beoordeeld. De navigatie werd heel helder gevonden. Zelfs de docent die zichzelf als digibeet betitelde, klikte er goed doorheen. De vormgeving vond men over het algemeen modern en strak: 'Best wel cool'. De icoontjes, die in onze ogen een beetje kinderachtig aandedden, sloegen erg aan. Alleen verwachtten de gebruikers dat ze een soort gidsfunctie vervulden. Die opmerking en nog een hele waslijst, hebben we ons ter harte genomen bij de aanpassing en verbetering van de website. Bijna iedereen viel over de naam en natuurlijk hadden ze gelijk. SteigerM is de naam voor een idee, maar zonder uitleg snapt niemand dat. Vandaar dat

de website vanaf het nieuwe schooljaar de lucht ingegaan is als:
www.bronnenuitamsterdam.nl

De site staat tot uw beschikking; kijkt u vooral zelf op internet! Sinds de producttest is het aantal bronnen meer dan verdubbeld. Het zijn er nu ruim tweehonderd en deze zomer volgen er meer. De site biedt leerlingen – en docenten – een unieke gelegenheid om bronnen te raadplegen die normaal voor hen moeilijk of niet toegankelijk zijn. Hoeveel moet een leerling immers niet overwinnen om bijvoorbeeld een huishoudboekje van de familie Boissevain in het Gemeentearchief Amsterdam op te snorren? Voor de collectie uit het Amsterdams Historisch Museum geldt zelfs dat de meeste bronnen die op de site gepresenteerd worden normaal in het geheel niet te zien zijn: die zijn netjes en veilig opgeborgen in één van de vele depots. Alle bronnen zijn afkomstig uit de Amsterdamse collecties, maar de site is absoluut even relevant voor scholen buiten de hoofdstad; het maakt niet echt uit of het thema 'Primaire samenlevingsverbanden' nu in Haarlem, Engeland of Amsterdam wordt uitgewerkt ...

De site nodigt uit om dwarsverbanden te leggen: met het trefwoordensysteem ontdekken leerlingen snel relaties tussen de verschillende bronnen, dwars door de thematische indeling heen. Als een docent via de website met zijn leerlingen wil communiceren kan hij of zij gebruik maken van de Docenten-homepage. Hiermee kan elke docent, die een wachtwoord heeft aangevraagd, instructies voor een onderzoek geven. De homepage levert ook het instrumentarium om bronnen te selecteren voor een groepsopdracht. Elke docent kan zijn of haar docenten-homepage opmaken via een eigen beheerspagina. Dat is in feite niet meer dan een eenvoudig in te vullen schema om de bovengenoemde informatie in te zetten. Met het leerlingenbeheer-

www.bronnenuitamsterdam.nl

Doelgroep:
tweede fase havo/vwo
Domein:
Primaire Samenlevingsverbanden
Benodigde tijd:
geheel naar eigen behoefte
Financiële steun:
Mondriaanstichting en OC&W

Voor nadere informatie en/of het aanvragen van docentenwachtwoorden:
Amsterdams Historisch Museum,
Arja van Veldhuizen,
avanveldhuizen@compuserve.com
tel. 020-5231822 (ma/di/do)

Gemeentearchief Amsterdam,
Betsy Dokter,
edokter@gaaweb.nl
tel. 020-5720359

systeem geeft u elke leerling een eigen wachtwoord. Een leerling die met dat wachtwoord inlogt, ontmoet automatisch uw docentenhompage.

Einde verhaal?

Helemaal klaar is zo'n website nooit. Bovendien levert het gebruik in de praktijk nieuwe inzichten en wensen op. Zo is al meermalen door docenten gevraagd om toch suggesties voor al dan niet kant en klare opdrachten toe te voegen. Zonder de open structuur van de site – en daarmee de brede toepasbaarheid – geweld aan te doen, zullen wij in de komende maanden trachten in deze behoefte te voorzien. Bij dezen daarom een verzoek aan de *Kleio*-lezers: mocht u een opdracht bij de site formuleren voor uw leerlingen of andere tips of aanvullingen hebben voor het gebruik, zou u die dan naar ons kunnen mailen en/of via het forum bekend willen maken aan medegebruikers? Wij willen namelijk van deze site graag een levendig en veelgebruikt interactief medium maken! Want dat was toch het doel van de hele operatie: leerlingen op een zelfstandige wijze en via ICT historisch onderzoek te laten doen waarbij ze oog in oog staan met authentieke historische bronnen die een stukje verleden tot leven brengen.

We zien uw aanvragen voor docentenwachtwoorden met spanning tegemoet.

Een experiment met perspectief

Jannet van Drie, Huub Oattes
en Theo van Zon

Het rapport-De Rooy in de les (3)

In dit afsluitende artikel doen we verslag van de try-out van 'Zicht op verandering', een vmbo-lessenserie die ontwikkeld werd op basis van het rapport-De Rooy. Deze praktijktest moet ons meer inzicht geven in de ontwikkeling van oriëntatiekennis bij leerlingen. Met nadruk stellen we dat het hier gaat om de evaluatie van een lessenserie en niet om een vergelijkend onderzoek naar de beste wijze om oriëntatiekennis bij leerlingen te ontwikkelen.

De lessenserie is gedurende enkele maanden door geschiedenisdocent Pierre van Wieringen uitgetest in twee brugklassen van het

Johannes Fontanus College, een christelijke scholengemeenschap in Barneveld. Door de vmbo-lessenserie in twee klassen van verschillend niveau (vmbo en havo/vwo) aan te bieden, werd duidelijk dat het lesmateriaal op een paar onderdelen nog onevenwichtig is en aangepast moet worden zodat het beter aansluit bij de doelgroep.

Deze aanpassingen worden verderop in dit artikel toegelicht.

In Kleio 2/2002 werd het rapport-De Rooy in algemene zin besproken, in Kleio 3/2002 werd de hier besproken vmbo-lessenserie gedetailleerd beschreven.

Docent Pierre van Wieringen en zijn leerlingen zijn tijdens de try-out op verschillende manieren gevolgd. Tijdens zestien lessen (acht lesuren per klas) werd docent- en leerlinggedrag geobserveerd; er zijn video-opnamen gemaakt van (groepjes) leerlingen die aan een opdracht werkten en leerlingen hebben vragenlijsten ingevuld. Na afloop van de lessenserie werden de docent en een aantal leerlingen geïnterviewd. Ook zijn de producten van de eindopdrachten en de werkboekjes bestudeerd. Tenslotte zijn de leervorderingen onderzocht met behulp van een instap- en een eindtoets.

Dat leerlingen in hun oordeel over de lessenserie geen blad voor de mond nemen, blijkt uit de uitspraken van respectievelijk Robbert Jan (B7): *"Dit is zo simpel, dat kan me oma van tachtig ook nog. Gaap!"* en Anja (B8): *"Zo is geschiedenis leuk!"*

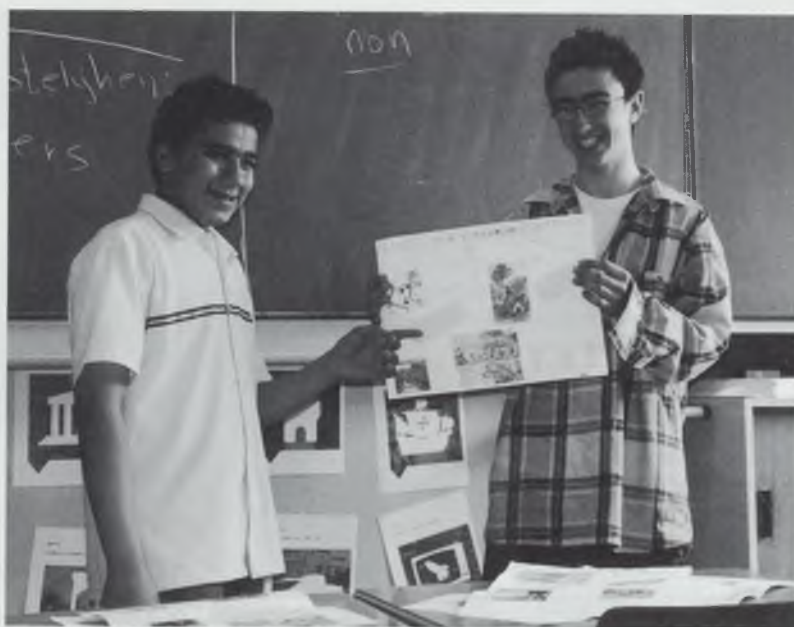
Over de beginsituatie moeten twee opmerkingen gemaakt worden. Ten eerste zijn de voorstellen van het rapport-De Rooy nog niet ingevoerd in het onderwijs. De tien tijdvakken en de bijbehorende kenmerkende aspecten zijn voor deze leerlingen nog niet bekend van de basisschool en zij hebben derhalve geen "De Rooy"-voorkennis. Vervolgens is het belangrijk te realiseren dat de leerlingen worden geconfronteerd met een lessenserie die afwijkt van hun eigen geschiedenismethode. De lessenserie stelt op inhoudelijk en didactisch gebied een aantal nieuwe eisen aan de gebruikers. Dat vraagt enige gewenning, ook van de docent. De beschreven resultaten van en reacties op de try-out moeten mede in dit licht worden gezien.

Hieronder worden de algemene indrukken van de docent en zijn leerlingen weergegeven. Daarna gaan we in op de didactische aspecten die volgens ons behulpzaam kunnen zijn bij de ontwikkeling van oriëntatiekennis. Het zijn: actief en samen leren en productgericht werken (zie ook ons tweede artikel in *Kleio* 3).

Vervolgens worden gebruikerservaringen met enkele aspecten van oriëntatiekennis besproken: de tijdvakken, beeldvorming, de relatie heden en verleden en het principe van herhaling.

Algemene indrukken

Uit de interviews blijkt dat de leerlingen even moeten wennen aan de

Links: Pierre van Wieringen met brugklasleerlingen.

Hierboven: Posterpresentatie als onderdeel van de herhalings- en verrijksopdracht.

opzet van het lesmateriaal en aan de nieuwe indeling van tijdvakken. De docent en de leerlingen zijn over het algemeen positief over de lessenserie. De docent waardeert voornamelijk de didactische opzet van de hoofdstukken, de afwisseling in opdrachten en de leuke eindopdrachten. De leerlingen noemen als positieve punten: de eindopdrachten, *"lekker veel groepswork"*, veel afwisseling, de afbeeldingen en de verhalen.

Minder enthousiast zijn docent en leerlingen over de hoeveelheid stof in relatie tot de beschikbare tijd.

"Het is nogal eens jakkeren", aldus de docent, die verder opmerkt dat je vaak minder in één les kunt doen dan je van tevoren inschat.

"Er gebeuren altijd onverwachte dingen en het pedagogische aspect, met name bij de vmbo-leerlingen kost tijd".

Daarnaast hebben de gebruikelijke december-drukke, de onvermijdelijke roosterwijzigingen en het niet geven van huiswerk een remmend effect op de voortgang.

Over het geheel blijkt dat de lessenserie meer tijd in beslag neemt dan van tevoren gepland is. Ook sluit het lesmateriaal niet altijd goed aan bij het vmbo-niveau; een flinke groep vmbo-leerlingen geeft aan dat een aantal opdrachten ingewikkeld geformuleerd en complex is.

Didactische aspecten

De docent vindt dat leerlingen zelfstandig kunnen werken met het lesmateriaal. De opzet en de aanwijzingen leiden leerlingen door de stof heen. De teksten werken daarbij ondersteunend en door de afsluitende opdrachten komt de kern van het hoofdstuk duidelijk naar voren. Wel had de docent graag tijdsbesparende nakijkbladen willen hebben, zodat leerlingen daarmee zelfstandig de kleinere opdrachten kunnen nakijken.

Uit de lesobservaties blijkt dat er een balans is tussen klassikale momenten waarin de docent het voortouw neemt en de momenten waarop leerlingen zelfstandig (samen) aan het werk zijn. De afwisseling in individuele en groepsopdrachten en de klassikale momenten, zorgen ervoor dat leerlingen niet alleen bezig zijn met het lezen van de teksten en het maken van de opdrachten. De leerlingen geven aan dat ze de indeling in oriëntatie-, uitvoerings- en afsluitingsopdrachten prettig vinden, net als de indeling in hoofd- en deelvragen. Deze indeling biedt een duidelijke structuur en de leerlingen geven in de vragenlijst aan dat ze er redelijk tot veel van leren. Maar dan moeten de vragen wel goed nabesproken worden. De antwoorden vormen namelijk een samenvatting van het hoofdstuk en ze willen er zeker zijn dat ze het goede antwoord hebben.

De leerlingen vinden samenwerken prettig, al vertellen vooral de vmbo-leerlingen dat ze het lastig vinden om tot een goede taakverdeling te komen als ze met z'n drieën of vieren moeten werken. Ze vinden het fijner om in tweetallen te werken en ook dan tips te krijgen voor de verdeling van taken. Volgens de docent hebben de leerlingen een belangrijk proces doorgemaakt en veel geleerd wat betreft vaardigheden op het gebied van samenwerken. Leerlingen hebben het gevoel *samen* iets gemaakt te hebben.

De creatieve eindopdrachten vielen bij iedereen goed in de smaak. *"Deze opdrachten motiveren en zorgen voor afwisseling. In de lessen werken de leerlingen er enthousiast aan"*, aldus de docent. De leerlingen geven aan deze eindopdrachten over het algemeen erg leuk, niet al te moeilijk en leerzaam te vinden. Wel moeten ze wennen aan de andere vorm ervan. Soms vinden ze het niet zo duidelijk wat er moet gebeuren. Bij de eindopdrachten zitten een aantal opdrachten waarbij geknipt en geplakt moet worden. De meeste leerlingen vinden dit leuk, maar enkelen juist weer niet, want: *"...te kinderachtig..."*.

Ook over de herhalings-vergelijkingsopdracht, in dit geval een posterpresentatie over de kenmerkende aspecten van de vier tijdvakken, wordt door de leerlingen positief geoordeeld. Ze vinden het wel een behoorlijk gepuzzel om alle afbeeldingen, tekstfragmenten en tijdvakken in het juiste tijdvak te krijgen, omdat het soms lastig te zien is in welk tijdvak een plaatje of tekst hoort. Ze hadden voor het maken van deze opdracht eerst nog eens terug willen kijken naar de vorige hoofdstukken, want het is al wel weer lang geleden dat ze de eerste hoofdstukken behandeld hebben.

"Een originele manier om de kenmerkende aspecten van de vier tijdvakken nog eens de revue te laten passeren. Door de resultaten te laten presenteren aan de hand van geconstateerde veranderingen in handel en nijverheid worden de lange termijn ontwikkelingen nog eens benadrukt", aldus de docent.

Aspecten van oriëntatiekennis

Hoe hebben de docent en zijn leerlingen de verschillende aspecten van oriëntatiekennis uit de lessenserie ervaren? En hebben ze bijgedragen aan de

Advies: 'Leer die tijdvakken maar uit je hoofd!' ... En al dat plakken en knippen vonden sommige leerlingen wel erg kinderachtig.

ontwikkeling van oriëntatiekennis? We zoomen in op de tijdvakken, de beeldvorming, de relatie heden en verleden en het herhalingsprincipe.

Tijdvakken

De tijdvakken dienen als kapstok voor de leerlingen om gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen in de tijd te (kunnen) plaatsen.

De indeling van het verleden in tien tijdvakken is, zoals al eerder opgemerkt, nieuw voor de leerlingen. De geïnterviewde leerlingen vinden de indeling wel handig: *"je snapt wat bij die tijd hoort"*. Maar, zo merkt een leerling op, als je in korte tijd veel tijdvakken behandelt, bestaat het gevaar dat je alles door elkaar gaat halen. Ook is het lastig dat het ene tijdvak langer duurt dan het andere. Doordat ze de tijdvakken niet als huiswerk geleerd hebben, vinden sommigen het lastig om de namen te onthouden. Leerlingen geven de tip: *"leer die tijdvakken maar uit je hoofd"*, want als je de indeling kent is het ook makkelijker om gebeurtenissen te ordenen. De iconen van de tijdvakken, die als posters in het lokaal hangen, worden als een handig hulpmiddel gezien. De docent is tevreden over het gebruik van de tijdvakken. Na een korte gewenningsperiode kunnen de leerlingen er vrij vlot mee werken.

Beeldvorming

Beeldvorming speelt een belangrijke rol bij oriëntatiekennis. Het geeft het verle-

den een 'gezicht' en onszelf historisch houvast door middel van inleving, herkenning en verduidelijking. Hoe ervaren de leerlingen het werken met zoveel beeldvormend materiaal?

De leerlingen zijn erg te spreken over de beeldvormende aspecten die in het materiaal zijn verwerkt. De tekeningen, de concrete personen aan de hand waarvan abstracte ontwikkelingen worden duidelijk gemaakt en met name de verhalen, worden erg positief beoordeeld. De verhalen zijn opgenomen in het lesmateriaal voor de leerlingen en worden door de leerlingen zelf gelezen. Met name de vmbo-leerlingen hebben moeite om de lange verhalen te lezen. Maar ook de havo-vwo leerlingen merken op dat het leuk is als de leraar het verhaal voorleest of vertelt.

De docent is het hiermee eens. Hij benadrukt dat de overladenheid van de lessenserie zijn eigen inbreng hindert; er is te weinig ruimte voor het 'eigen verhaal'. Daarbij komt nog dat veel leerlingen moeite met het 'lezen' van afbeeldingen. Dit zorgt voor problemen omdat de juiste betekenis van een afbeelding niet (snel genoeg) ontdekt wordt. Leerlingen moeten getraind worden in de analyse van beeldbronnen om soepel te kunnen werken met een lesmethode die voor een belangrijk deel steunt op het gebruik van dergelijke bronnen.

Uit de resultaten van de eindtoets blijkt dat leerlingen een rijker beeld hebben gekregen van de tijdvakken. (Zie ook *Leeruitkomsten*.)

'Dat kan mijn oma van tachtig ook nog.'

Relatie heden en verleden

Door de relatie tussen heden en verleden te verkennen en te gebruiken, wordt er voorkennis geactiveerd en dit maakt de stap naar het beeldvormend aspect *verandering en continuïteit* logischer en inzichtelijker voor de leerlingen. Is dit idee voldoende uit de verf gekomen?

Volgens de docent maken de opdrachten wel wat los bij de leerlingen en een klassengesprek over bijvoorbeeld moderne slavernij is te waardevol om te laten schieten, maar de klok ... Mede vanwege de tijdsdruk schieten de oriëntatieopdrachten er wel eens bij in of worden ze sneller behandeld dan wenselijk is. Leerlingen waarderen de opdrachten over hedendaagse situaties, omdat ze er meestal wel een beeld van of mening over hebben.

"Het schept betrokkenheid met het nieuwe onderwerp en daarnaast is het makkelijker om over slavernij in historische context te spreken", aldus Pierre van Wieringen.

Hoewel verleidelijk, is het schrappen van de oriëntatie-opdrachten vanwege tijdgebrek sterk af te raden. Constructie van nieuwe kennis veronderstelt het activeren en uitbouwen van bestaande kennis. De extra aandacht die geïnvesteerd wordt in de oriëntatiefase, moet zich terugbetalen in het sneller verwerken en kunnen plaatsen van nieuwe informatie.

Opdracht 18:

We zijn nu toe aan het beantwoorden van de hoofdvraag:

Wat verandert er na 1600 in de handel en de nijverheid?

Ter afsluiting van dit hoofdstuk beantwoorden jullie de hoofdvraag op het overzichtsschema op bladzijde 24.

Gebruik de volgende woorden in je antwoord:

grootschalig, wereldhandel, aandelen, risico's, hoge winsten, opnieuw investeren

Opdracht 18:

We zijn nu toe aan het beantwoorden van de hoofdvraag

Wat verandert er na 1600 in de handel en nijverheid?

Voor de beantwoording van de hoofdvraag maak je gebruik van de volgende aanwijzingen:

- De onderdelen a, b en c moeten drie korte verhaaltjes worden, die samen een logisch geheel vormen.
  - Je mag woorden in een eigen volgorde zetten of uitbreiden met eigen woorden, maar de schuingedrukte woorden moeten gebruikt worden.
  - Je mag terugbladeren in het lesmateriaal om informatie op te zoeken of te controleren.
- a. maak twee of drie zinnen waarin de volgende woorden voorkomen: *kapitaal, uitbreiding handel, Europa, wereld, grotere winstkansen, opnieuw investeren*
  - b. maak twee of drie zinnen waarin de volgende woorden voorkomen: *VOC, aandelen, wereldhandel, risico's, welvaart*
  - c. maak twee of drie zinnen waarin de volgende woorden voorkomen: *(handels)kapitaal, kleinschalige nijverheid, grootschalige nijverheid, grotere risico's + winstkansen, opnieuw investeren*

Kader 1: Tweemaal de hoofdvraag van tijdvak 6: de bovenste opdracht 18 komt uit de originele lessenserie. Daaronder dezelfde hoofdvraag uit de herziene lessenserie.

Herhaling

In elk hoofdstuk en zelfs in elke les zitten herhalingsmomenten: even teruggrijpen naar een vorige les, een vorig hoofdstuk om begrippen te herhalen, tijdvakken te vergelijken of ontwikkelingen terug te roepen. Herhaling is een essentieel instrument om oriëntatiekennis op te bouwen. Is dit voldoende gerealiseerd? Hoe reageren leerlingen en de docent erop?

Leerlingen vinden de steeds terugkerende tijdvak-opdrachten zinvol en niet saai. "Zo leer je de tijdvakken sneller" en "het is wel fijn om een makkelijke opdracht te maken".

Bij de beantwoording van de deelvra-

gen en de hoofdvraag vinden veel leerlingen het lastig om een trefzeker antwoord op te schrijven. Voor de meeste vmbo-leerlingen bieden de steunwoorden (zie kader 1) die aangeboden worden niet voldoende houvast. Over de afsluitende en overkoepelende herhalings- en vergelijkingsoopdracht merken zij op dat dit een leuke, andere manier is om de stof te herhalen. Wel vonden ze het lastig dat een aantal afbeeldingen van nijverheid erg op elkaar leek. Het was daardoor moeilijk om ze in het juiste tijdvak te plaatsen. "De onderwijsleergesprekjes zijn zeer geschikt voor korte herhalingsopdrachten, maar ze kosten al snel (te) veel tijd", aldus de docent.

VRAAG 3

In het schema hieronder staan allerlei gebeurtenissen en ontwikkelingen. In welke tijd horen ze thuis? Zet een kruis in het tijdvak waarin de gebeurtenis of ontwikkeling het beste past. Heb je geen idee in welk tijdvak het zich afspeelde, zet dan een kruis in de laatste kolom.

	Tijd van steden en staten 1000-1500	Tijd van ontdek- kers/ hervormers 1500-1600	Tijd van regenten en vorsten 1600-1700	Tijd van pruiken en revoluties 1700-1800	Weet ik niet
a. De Houtman ontdekt een zeeroute naar Indië.					
b. De VOC drijft handel in specerijen met Indië.					
c. Uit Afrika worden slaven gehaald om op Amerikaanse plantages te werken.					

VRAAG 6

- d. Hiernaast zie je een afbeelding van een slavenmarkt van de West Indische Compagnie. Gaat deze afbeelding over de *tijd van steden en staten*?

Antwoordmogelijkheden:

- a. Ja, de afbeelding gaat over de *Tijd van steden en staten*.
b. Nee, de tijd ervoor.
c. Nee, de tijd erna

Antwoord . . . (letter invullen) is juist, omdat:

VRAAG 7

- d. Cornelissen bezit een landbouwbedrijf in Amerika. Hij verbouwt verschillende producten, met als doel dat hij en zijn familie er volledig zelfstandig van kunnen leven en niet afhankelijk zijn van anderen.

Heeft Cornelissen een *plantage*?

Ja/Nee

Ik denk dat omdat:

Beeldvormende vaardigheden

Het beoogde historisch besef steunt op twee pijlers: oriëntatiekennis en historische benaderingswijzen en vaardigheden. Bij de laatste gaat het om de beeldvormende vaardigheden, met name de relaties *oorzaak en gevolg* en *continuïteit en verandering*.

De docent is van mening dat de opdrachten voldoende beeldvormende vaardigheden bevatten en dat de leerlingen daarvan geleerd hebben. Hij noemt in het bijzonder de herhalings- en vergelijkingso opdracht, waarbij leerlingen hun kennis van de vier tijdvakken moeten reconstrueren. Eerst door het samen maken van posters met behulp van knipvelen met afbeeldingen, tekstjes en tijdbalken. Hiermee oefenen de leerlingen de beeldvormende vaardigheid van *continuïteit en verandering*. Om elkaar te overtuigen van hun keuzen moeten de leerlingen overleggen.

Historisch redeneren speelt vervolgens opnieuw een rol als de leerlingen hun eindresultaten in een posterpresentatie toelichten aan hun klasgenoten. De docent geeft hierbij aan dat de vmbo-leerlingen meer moeite hebben met het presenteren dan de havo-vwo groep.

Leeruitkomsten

Om zicht te krijgen op de leeruitkomsten is er voorafgaand aan en na afloop van de lessenserie een toets afgenomen. Er is op dit moment nog weinig bekend over hoe oriëntatiekennis getoetst zou kunnen worden. De voor deze try-out ontwikkelde toets vormt een eerste poging daartoe, maar heeft zeker niet de pretentie dé manier te zijn. Er dient nog veel onderzoek naar geschikte toetsvormen gedaan te worden.

De door ons ontwikkelde toets sluit aan bij de leerstof van de lessenserie en het gewenste niveau zoals dat beschreven is in het rapport-De Rooy. Het gaat hierbij dan met name om *“de kenmerkende aspecten van de tijdvakken in concrete historische of hedendaagse situatiebeschrijvingen, afbeeldingen of verhalen herkennen en deze in de context van een tijdvak kunnen plaatsen”*.

De toets is vooral gericht op het ‘in de tijd kunnen plaatsen’. Hierbij moeten voorbeeldsituaties, gebeurtenissen of afbeeldingen in het juiste tijdvak

Leerling A:	De afbeelding gaat over de tijd van steden en staten door de stad die je daar ziet.
Leerling B:	De afbeelding gaat over de tijd erna, omdat het volgens mij allemaal vorsten zijn, ze zijn zo netjes gekleed.
Leerling C:	De afbeelding gaat over de tijd erna, omdat de slavenhandel begon in de tijd van pruiken en revoluties. In die tijd was de WIC er ook.

Kader 3: verschillende beredeneerde antwoorden van leerlingen van vraag 6d uit kader 2.

geplaatst worden. Een voorbeeld is opgenomen in kader 2, vraag 3. Bij een aantal vragen moet ook aangegeven worden waarom de leerling denkt dat een bepaalde beschrijving of afbeelding in dat tijdvak thuishoort (zie vraag 6d in kader 2). Hierdoor krijg je zicht op de (soms wonderlijke) gedachtegang van de leerling.

Enkele voorbeelden van andere onderdelen van de toets zijn: het herkennen van de juiste indeling in periodes op een tijdbalk, het herkennen van begrippen (zie vraag 7d in kader 2) en twee tijdvakken vergelijken op economische aspecten (voorgestructureerde vraag). Daarnaast is er in de toets een associatievraag opgenomen waarbij de leerling moet aangeven waar hij/zij aan denkt bij een bepaald tijdvak. Hoewel dit geen echte toetsvraag is, geeft het veel inzicht op de vraag of leerlingen beelden hebben bij een bepaald tijdvak en zo ja, welke beelden dat dan zijn.

Uit de vergelijking tussen de uitkomsten van de voor- en natoets (dezelfde toets is twee keer afgenomen) blijkt dat de leerlingen in beide klassen beter scoren op de natoets. De vmbo-klas scoort zo’n 10 punten hoger (op een maximum van 60 punten) en de havo-vwo klas 14 punten. Op bijna alle vragen scoren de leerlingen bij de natoets beduidend beter. Dit is een behoorlijke vooruitgang, te meer daar de leerlingen niet apart voor de toets geleerd hebben (zoals voor een normale repetitie gebeurt) en de eerste hoofdstukken van de lessenserie al weer zo’n drie maanden geleden behandeld waren. Uit de associatievraag blijkt dat leerlingen bij de eindtoets meer passende associaties bij de tijdvakken geven dan bij de voortoets.

Het gemiddeld aantal associaties over de vier tijdvakken samen steeg behoorlijk: van twee associaties bij de voortoets tot gemiddeld 7,5 associaties bij de natoets. De havo-vwo klas scoor-

de bij de deze vraag op de voortoets en de eindtoets hoger dan de vmbo-klas. De onderlinge verschillen bij de leerlingen waren groot: sommige leerlingen waren in staat om zes goede associaties bij een tijdvak te geven, andere niet één.

De leerlingen hebben het meeste moeite met de *tijd van regenten en vorsten, 1600-1700* en de *tijd van pruiken en revoluties, 1700-1800*.

Toch kan geconcludeerd worden dat leerlingen een rijker beeld hebben gekregen van de tijdvakken.

Leerlingen hebben met deze lesmethode duidelijk geleerd van de behandelde onderwerpen, maar of dat meer of beter is dan andere lesmethodes kan niet geconcludeerd worden, er is immers geen vergelijking getrokken met andere lesmethodes.

Opvallend is dat leerlingen het moeilijk vinden om voorbeelden en afbeeldingen in de juiste tijd te plaatsen. Met name het ‘lezen’ van afbeeldingen vinden ze lastig. Naar aanleiding van verschillende elementen in een afbeelding kan tot een verschillende conclusie gekomen worden over welk tijdvak de afbeelding gaat.

Op vraag 6d in kader 2 geven leerlingen verschillende antwoorden, met verschillende motiveringen (zie kader 3). Leerling A ziet het huis, denkt aan de stad en aan het *tijdvak van steden en staten*. Op zich een logische gedachtegang, maar ze laat hierbij de rest van de informatie uit de afbeelding en de toelichtende tekst weg. Leerling B kiest voor het goede antwoord, maar denkt dat het om vorsten gaat omdat de mensen er zo netjes uitzien.

Waarschijnlijk denkt ze dat de afbeelding thuishoort in de *tijd van regenten en vorsten, 1600-1700*.

Leerling C schrijft dat slavenhandel en WIC thuishoren in de *tijd van pruiken en revoluties, 1700-1800*.

'Zo is geschiedenis leuk.'

Als dit type vragen vaker in toetsen wordt opgenomen, zullen leerlingen ook meer geoefend moeten worden in het 'lezen' van afbeeldingen en bronnen. De kwaliteit en de opmaak van de gebruikte afbeeldingen en bronnen zijn daarbij van groot belang. In de lessenserie zitten een aantal matige zwart-wit kopieën verwerkt, die de 'leesbaarheid' ervan nadelig beïnvloeden. Door de leerlingen hun antwoorden te laten toelichten, krijgt de docent informatie over het historisch inzicht dat de leerling heeft. Daarnaast kan een docent zien welke misvattingen er zijn en daar in de lessen op terugkomen.

Geen harde conclusies

Met het uittesten van de vmbo-lessenserie is een eerste stap gezet om oriëntatiekennis in het geschiedenisonderwijs te integreren. Aan deze try-out willen wij geen harde conclusies verbinden, want daarvoor ontbreken onder andere vergelijkingsmateriaal en objectieve meetgegevens. Desondanks kunnen onze bevindingen wellicht dienen als vertrekpunt voor verder praktisch onderzoek.

Naar aanleiding van de reacties van de leerlingen en de docent, en onze eigen waarnemingen, komen wij tot de volgende bevindingen over de vmbo-lessenserie *Zicht op verandering*. In algemene zin oordelen docent en leerlingen positief over de op oriëntatiekennis gerichte lessenserie. De door ons gekozen didactische en inhoudelijke opzet van het lesmateriaal is goed bruikbaar. Het afwisselend individueel, samen en klassikaal bezig zijn met historische kennis en vaardigheden door middel van activerende opdrachten wordt door docent en leerlingen

gewaardeerd en levert acceptabele resultaten op. Het opgeven van huiswerk, zowel maak- als leerwerk zal enerzijds wat (werk)druk van de ketel halen tijdens de lessen en anderzijds de kennis versterken.

Wij zijn er nog meer van overtuigd geraakt dat de docent een zeer belangrijke rol speelt bij de ontwikkeling van oriëntatiekennis van leerlingen. Het is de docent die in samenspel met de leerlingen de kernvragen stelt met betrekking tot herhaling en vergelijking van tijdvakken en kenmerkende aspecten. Ook is het de docent die de bruggen slaat naar ontwikkelingen (continuïteit en verandering) en gebeurtenissen (oorzaak en gevolg).

Het vmbo-lesmateriaal hebben wij inmiddels op een aantal punten aangepast, maar het is niet de bedoeling het materiaal te versimpelen tot kleine hapklare brokken. Enig geworstel met de materie kan natuurlijk geen kwaad en nodigt uit tot discussie, overleg en argumentatie. Ook voor vmbo-leerlingen geldt dat zij intellectueel moeten groeien en dat dus de lesstof, de opdrachten en de vaardigheden een oplopende moeilijkheidsgraad moeten vertonen.

Welke aanpassingen hebben wij doorgevoerd om beter aan te sluiten bij de vmbo-doelgroep? Het aantal opdrachten is teruggebracht, beter op elkaar afgestemd en het taalgebruik is deels vereenvoudigd. De complexe eindopdrachten worden nu in kleinere stapjes opgebouwd en tevens ondersteund door voorbeelden. De hoofd- en deelvragen zijn beter gestructureerd, waardoor de leerlingen meer (be)geleid worden bij de beantwoording ervan (zie kader 1). In de docentenhandlei-

ding worden extra suggesties opgenomen voor korte onderwijsleergesprekken over herhaling en vergelijking per les, per hoofdstuk en per cluster van hoofdstukken. Ook het inzetten van huiswerk wordt aangeraden.

De try-out heeft een aantal interessante en bruikbare aanknopingspunten voor verdere ontwikkeling opgeleverd. De inzet van tijdvakken, het principe van herhaling en vergelijking, de vele beeldvormende aspecten, de relatie heden en verleden bleken alle goed bruikbaar in de ontwikkeling van oriëntatiekennis. Duidelijk is ook dat oriëntatiekennis op een speelse en creatieve manier ontwikkeld kan worden. Het actief en samen leren en het productgericht werken hield de leerlingen enthousiast en betrokken. Het opbouwen van een kader van oriëntatiekennis, waar veel herhaling en vergelijking voor nodig is, hoeft niet te leiden tot vervelende lessen waar steeds opnieuw hetzelfde op dezelfde wijze aan de orde komt.

Hoe nu verder?

Ondanks de positieve en hoopvolle ervaringen die zijn opgedaan met deze lessenserie, is het duidelijk dat er nog veel pionierswerk verricht moet worden. Er moet verder gewerkt worden aan manieren om oriëntatiekennis op verschillende niveaus te ontwikkelen en te toetsen. Daarnaast moet er worden gewerkt aan voorbeelden van het gebruik van oriëntatiekennis. Het is immers bedoeld als een instrument dat leerlingen in kunnen zetten bij het aanpakken van historisch/maatschappelijke problematieken, bijvoorbeeld in de vorm van casussen. Om dat doel te bereiken is de gezamenlijke inspanning van didactici, toetsenmakers, uitgevers en auteurs van methoden en vooral de inzet en betrokkenheid van geschiedenisdocenten noodzakelijk.

Inhoudelijke reacties op de artikelen zijn welkom bij t.vanzon@slo.nl

*Een uitdrukkelijk woord van dank gaat uit naar de directie, docent Pierre van Wieringen en de leerlingen van B7 en B8 van het Johannes Fontanus College in Barneveld voor hun bereidwilligheid om de lessenserie *Zicht op verandering* in de praktijk uit te testen. Daarnaast danken wij dr. Carla van Boxtel voor haar bijdragen aan de try-out van deze lessenserie.*

**'Ik vraag me af of er überhaupt wel
aandacht voor de kampen was'**

Hans Pols

Gesprek met Klaas Alkema en Ger van der Drift

Het afgelopen najaar is het grote onderzoek naar de terugkeer en de opvang van Nederlandse oorlogsslachtoffers van SOTO (de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang) met de publicatie van *De Meelstreep* afgesloten. Martin Bossenbroek presenteerde daarin de onderzoeksresultaten van de stichting. U heeft erover in het vorige nummer, *Kleio* 3, kunnen lezen.

Bij *De Meelstreep* hoort ook een aantal deelstudies, die in bundels worden gepubliceerd. Op 23 mei j.l. zijn de laatste twee delen daarvan gepresenteerd: *Binnenskamers* en *Polderschouw*. Klaas Alkema en Ger van der Drift, destijds beide werkzaam aan het Pentacollege CSG Angelus Merula in Spijkenisse, deden een van de deelonderzoeken. Hun artikel, *Mist tussen de dijken*, over wat de geïllustreerde bladen na de oorlog schreven over de oorlogsslachtoffers is in *Polderschouw* opgenomen.

Klaas Alkema (links) en Ger van der Drift (rechts).

We hebben afgesproken in het enige etablissement in Spijkenisse waar je aangenaam en rustig kunt zitten. Het ligt wel in een van die winderige en rommelige winkelcentra waar de stedenbouwkundigen van onze groeikernen een patent op genomen schijnen te hebben. Omdat ze er om half elf al sluiten heeft ons gesprek een onverbidelijke deadline; na twee uur staan we weer in de regen en de kou.

Het gesprek ging over SOTO, maar ook over wat er voor hen beiden aan voorafging; het opfrisverlof en het doctoraalexamen. Maar het ging vooral over wat in naoorlogse tijdschriften tussen de regels valt te lezen.

Klaas: 'Wij waren allebei full-time docent toen er opfrisverlof voor ons aankwam; wij hadden ons tegelijkertijd ingeschreven om te sparen. Wachtend

op het moment dat de tijd vrij zou komen, rees bij ons de vraag: wat gaan we met die uren doen? Gezamenlijk hebben we toen besloten om die tijd in een doctoraalstudie om te zetten. Met onze MO-opleiding konden we in de dagelijkse lespraktijk natuurlijk prima uit de voeten. Maar als je al heel lang voor de klas staat, ga je zoeken naar dingen die een uitdaging voor je kunnen betekenen. Zo had ik al allerlei andere zaken binnen de school aangepakt om maar te voorkomen dat ik zou verstoffen. En daar hoorde die studie dus ook bij.'

Ger: 'Bij mij speelde echte interesse ook een belangrijke rol. En nieuwsgierigheid. Wat zou dat zijn, zo'n academische studie?'

Klaas: 'Aardig was natuurlijk dat wij het met z'n tweeën deden. Na leestijd reden met de auto naar Leiden. Daar aangekomen plachten we steevast bij *Barrera* een vaasje of twee te vatten en dan schoven we zo de collegebanken in. Je moet vooral niet denken dat het alleen maar de intellectuele genoegens waren die ons bekoorden. We hebben echt genoten van die tijd. Ik had ook wel het idee dat ik wat moest inhalen. Mijn studie MO deed ik aan de School voor Taal en Letterkunde in Den Haag. Dus de hele sfeer van de universiteit en een studentenstad heb ik gemist.'

Ger: 'Het blijft natuurlijk de vraag of je als twintigjarige het bij twee vaasjes had gelaten. Waarschijnlijk was de verleiding van het bier groter geweest dan de dorst naar kennis.'

Klaas: 'Er waren meer oudere studenten. Die zaten allemaal vooraan. En als het college dan was afgelopen, werd de docent door ons oudjes bestookt met vragen.'

Amerika wordt de norm

Wat was het onderwerp van jullie doctoraalscriptie?

Klaas: 'Het ging over de modernisering van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Dus zeg eind jaren veertig, jaren vijftig en zestig; wat waren de reacties, wat was er zichtbaar van de Amerikanisering, de ontzuiling.'

Ger: 'De weerslag van die zaken in populaire tijdschriften, maar ook de invloed van die tijdschriften op het moderniseringsproces.'

Klaas: 'Het is interessant om te zien welke tijdschriften tot op het moment dat de dijken braken een dam wilden opwerpen tegen het moderniseringsge-

weld en welke tijdschriften de veranderingen verwelkomden.'

Ger: 'We hebben *De Spiegel* en *Panorama* onderzocht, twee bladen die op de rem traptten. Maar *Panorama* ging eerder overstag. Al aan het einde van de jaren vijftig, begin jaren zestig. Overigens hebben we wel het vermoeden dat winstbejag daarin ook een overweging was. Men oordeelde blijkbaar: als wij als enige meegaan met de golf van modernisering, dan zal ons dat geen windeieren leggen.

Het aardige hierbij was overigens dat wij bij het doctoraalwerkcollege van Martin Bossenbroek ook naar die tijdschriften hebben gekeken. De vraag was toen: hoe keek men in de jaren twintig en dertig tegen Amerika aan? We merkten toen een duidelijke afkeer. Heel vaak kwam je in onderschriften tegen: typisch Amerikaans. Maar dat had dan wel een negatieve lading; wat een idioten, moet je nou toch weer eens kijken. Er is dus een omslag geweest van negatief naar positief.

Belangrijk is daarbij natuurlijk geweest dat de Amerikanen onze bevrijders waren. En ze kwamen niet met lege handen, ze namen ook wat mee. De Nederlanders wilden vanaf dat moment graag modern zijn en dus werd Amerika de norm. De Duitse cultuur had natuurlijk helemaal afgedaan, maar datzelfde gold ook voor Engeland. Van de Engelse filmindustrie zie je in de geïllustreerde bladen na de oorlog niets meer terug.'

Jullie volgden dus colleges naast je gewone werk, terwijl het verlof werd gebruikt voor het onderzoek?

Klaas: 'We hadden ieder drieëneenhalve maand. We moesten behoorlijk aanpopen. Daar kwam bij dat we alles samen hebben gedaan; we waren een soort Siamese tweeling. Later bij SOTO werkte dat geloof ik ook wel eens op de lachspieren. Wij presenteerden ons daar als een onafscheidelijk duo. Onze scriptiebijdragen hebben we na elkaar geschreven. Eerst had ik mijn opfrisverlof en daarna Ger.'

Ger: 'Geleidelijk verschoof onze aandacht naar de oorzaken van het moderniseringsproces. Want je raakt vanzelf gefascineerd door de gedachte van Stuurman dat de eerste sporen van ontzuiling al snel na de oorlog zichtbaar werden. Dat heeft hij ooit eens in een artikel in *Kleio* – nota bene – uiteengezet. Naar de ontzuiling in de

jaren vijftig is heel weinig onderzoek gedaan en daarom spreekt hij van het *zwarte gat van de jaren vijftig*. Want het populaire beeld is natuurlijk dat de ontzuiling in de jaren zestig begon. Wij menen met ons onderzoek de theorie van Stuurman te kunnen bevestigen en denken dat Amerika als katalysator fungeerde in het ontzuilingsproces.

De populaire tijdschriften hebben ook een rol gespeeld bij de modernisering. Je moet niet vergeten dat de verspreiding van deze tijdschriften vele malen groter was dan het abonneestbestand. Je kunt gerust het aantal abonnees met vier of vijf vermenigvuldigen om uit te maken hoe groot de spreiding was. Er waren leesportefeuilles, ze lagen bij de kapper en dan is er het feit dat die bladen duur waren en dus werden doorgegeven. Met andere woorden: toen *Panorama* omging, zorgde dat voor een kleine dijkdoorbraak. *Panorama* werd in alle vier zuilen gelezen. Stuurman spreekt van een institutionele herzuiling na de oorlog; er kwamen steeds meer ziekenhuizen, scholen en instellingen die onder een bepaalde zuil vielen. Maar die institutionele verzuiling ging volgens hem gepaard met een geestelijke ontzuiling; de mensen werkten nog wel in een verzuild instituut, maar ze voelden er zich steeds minder mee verbonden. *Panorama* heeft daarin een rol gespeeld; veel mensen waren voor de vorm geabonneerd op *De Spiegel* of de *Katholieke Illustratie*, maar ze lazen waarschijnlijk veel liever *Panorama*, omdat dat blad neutraal was, een wijde blik bood op de wereld en niet vast zat aan het enge zuilensysteem.'

SOTO

Hoe was het om na dat verlof terug te moeten keren in de klas?

Klaas: 'Ik was toen ook leerjaarcoördinator, dus volledig voor de klas kwam ik niet. Maar ik vond het, na een bestaan van studeerkamergeleerde van drieëneenhalve maand, wel weer aardig met meer mensen en vooral ook leerlingen contact te hebben. Na zo'n afgezonderd leven was het heel leuk om weer in zo'n bruisende school rond te lopen.'

Ger: 'Voor mij was er toch wel sprake van een zwart gat...' Maar toen kwam het werk voor SOTO. Ik werd op een vrijdagavond door Martin Bossenbroek gebeld. Hij vroeg of we de advertentie van de SOTO in de *Volkskrant* hadden gezien. Nu leest geen van ons die

Uitreiking van schone kleren aan Nederlanders, die uit Duitse kampen waren teruggekeerd (foto NIOD).

krant, dus wij wisten van niets. Het bleek dat ze mensen zochten die onderzoek wilden doen, specialisten. Ook iemand die wilde onderzoeken hoe tijdschriften schreven over de opvang van oorlogsslachtoffers. Bossenbroek coördineerde dat onderzoek; hij zou ook het boek gaan schrijven en hij vroeg zich af waarom ik niet had gereageerd. Nou, ik zei dat ik wel interesse had, maar dat ik het weer samen met Klaas wilde doen. En dat kon.'

Meteen toegehaapt, of waren er nog problemen?

Ger: 'We werden voor een kalenderjaar twee dagen gedetacheerd. SOTO betaalde daarvoor aan het CVO, onze werkgever. Dat was betrekkelijk eenvoudig te regelen.'

Klaas: 'Mijn rector vond dat ik als leerjaarcoördinator minstens vier dagen in de week op school moest zijn. Maar toen ik duidelijk kon maken hoe belangrijk dit voor mij was, ging hij akkoord. Er kwam een vervanger die al eerder als stagiair bij ons op school was geweest en nog steeds geen baan had. Dus dat scheelde weer advertentie- en loonkosten, want die jongen verdiende natuurlijk veel minder dan wat wij kregen.'

Hoe was jullie onderzoek opgezet?

Klaas: 'Wij maakten deel uit van de sectie *Houding Bevolking*, wij bestudeerden dus hoe de bevolking had gereageerd op de terugkeer en de opvang van de slachtoffers. Wij zouden dat doen met behulp van de geïllustreerde tijdschriften. Iemand binnen de sectie werd aangesteld om de kranten te onderzoeken. Evelien Gans richtte zich specifiek op antisemitische uitingen en Gerard Nijssen werd aangesteld voor de filmresearch. Verder was er weer iemand anders die de literatuur onder zijn hoede nam. Andere secties pluisten alle overheidsarchieven uit. Er waren ook regionale secties, er was een sectie *Koopvaardij* en natuurlijk was er ook de sectie *Indië*.

Al snel kwamen we erachter dat over de opvang in de tijdschriften weinig te vinden zou zijn. Direct na de oorlog was er een enorm papiergebrek. Dus werd het papier gedistribueerd: eerst de kranten en daarna pas de tijdschriften. De meeste daarvan kwamen pas in 1946 uit, met een enkel uitzondering voor met name die bladen die in de oorlog niet zuiver op de graat waren geweest, want die moesten nog wat langer wachten. Dus uit de periode

waar het werkelijk om ging, mei en juni 1945, zijn dus nauwelijks bronnen afkomstig uit de geïllustreerde tijdschriften beschikbaar.'

De interesse van de bladen ging in 1945/46 meer uit naar de materiële ellende van de Nederlanders.

Hadden jullie ook contact met slachtoffers?

Klaas: 'Aan het begin van het onderzoek was er een symposium in Amsterdam, waar wij aan oorlogsslachtoffers, wetenschappers en belangstellenden uit de professionele sfeer vertelden wat wij gingen doen. Maar dat was niet zo'n gelukkige combinatie.'

Ger: 'Het is het eeuwige probleem dat je krijgt als je historici en mensen die het echt hebben meegemaakt bij elkaar zet. Als hun zienswijze niet samenvalt, krijg je conflicten. Een onderzoeker nuanceert en generaliseert en degene die het heeft meegemaakt ziet toch vooral zijn eigen kleine wereldje, maar hoe klein dat is, ziet hij niet.'

Daar komt nog iets bij, iets wat mij enorm verbaasd en geschokt heeft. Ik zal het maar 'de hiërarchie van het leed' noemen. Het gegeven dat iedereen zichzelf als het grootste slachtoffer ziet en de slachtofferrol bij de ander eigenlijk niet kan erkennen.'

Klaas: 'Het duidelijkst werd dat tijdens de voordracht van Evelien Gans over het antisemitisme.

Indische oorlogsslachtoffers begonnen te protesteren: het gaat altijd alleen maar over de joden en nooit eens over ons. En uiteindelijk liep een heel stel boos de zaal uit. Zij kwamen dus met een heel andere verwachting naar het symposium dan de wetenschappers, die alleen geïnteresseerd waren in de vraag hoe gaan jullie dat nou aanpakken.'

Wat hadden jullie op voorhand van de resultaten van het onderzoek verwacht? Klaas: 'Ik had verwacht dat in 1946 nog veel over oorlogsslachtoffers geschreven zou worden. Maar het was nauwelijks meer een onderwerp. Oorlogsslachtoffers waren diegenen die materieel getroffen waren, mensen die door bombardementen of inundaties schade hadden geleden. Psychisch leed, daar had men het in die tijd niet over. Als enige uitzondering kan ik noemen de aandacht die *De Vlam*, een socialistisch tijdschrift, besteedde aan de terugkeer uit een concentratiekamp in Duitsland van zijn hoofdredacteur, Tom Rot. Je ziet hem dan afgebeeld op een grote, lege en kale vlakte voor het Centraal Station van Amsterdam. Hij stond er heel alleen en verlaten. Op een boom zag je een klein bordje met 'welkom' erop. Voor hem was er dus niets; geen opvang. Dat was dus een mooie illustratie van de kilte.'

Ger: 'Kilte in de perceptie van de mensen die dat hebben ervaren en er nu aan terug denken. Want direct na '45 bestond helemaal niet het idee dat mensen ook psychisch beschadigd konden zijn. Je kon alleen materieel beschadigd zijn. En dat kon goed gemaakt worden. Maar daarvoor moest eerst geld verdiend worden, aangepakt worden; de handen uit de mouwen. Er was wel een uitzondering, zeker in de rechtse bladen, voor de Molukkers. Voor de Indiërs was er sowieso al meer consideratie, maar de Molukkers waren toch wel nationale troetelkinderen.'

Klaas: 'Dat had ook met nationalisme te maken. Want *De Spiegel* en ook *Elsevier* vonden dat je de Molukkers, die zich hadden opgeofferd voor God, Nederland en Oranje, niet zomaar terzijde mocht schuiven.'

Ger: Terwijl de linkse bladen de Molukkers vooral zagen als werktuigen in de handen van Westerling en ander rechtse krachten'.

Dus jullie bladerden door tijdschriften zonder enig oorlogsleed aan te treffen?

Klaas: 'Men hield zich vooral met de Wederopbouw bezig. Het gaat om de mijnwerkers in Zuid-Limburg, het herstel en later de elektrificatie van het spoorwegnet, de woningnood....

Ger: 'En het zedenbederf.'

Klaas: 'Verder zijn nog twee andere zaken van belang, namelijk de verschillen tussen de zuilen en het pessimisme. Iedere zuil had zijn eigen oorlogsbeleving. Zo schreef men in de protestantse pers niet over katholieke vervolgingen.

Maar andersom ook niet. In *De Spiegel* kwam het protestantse verzet naar voren, in de *Katholieke Illustratie* werd over het katholieke verzet geschreven. Dat verklaart ook waarom er zo weinig over joden geschreven werd.'

Antisemitisme

Ger: 'Wij hebben ons niet met joodse periodieken bezig gehouden, daarvoor is op het laatste moment nog iemand anders aangesteld. Maar op dat zijtoneel heeft zich wel iets onvoorstelbaars afgespeeld: het drama van de joodse pleegkinderen. De vraag was: wat doen we met joodse kinderen waarvan de ouders in de oorlog in een kamp hebben gezeten of elders zaten ondergedoken. Het is een hele ordinair strijd geworden tussen wat er nog resteerde van joods Nederland en met name

Geziena van der Molen, een van de oprichtsters van *Trouw*. Ze werkte eerst bij *Vrij Nederland*, maar kreeg daar ruzie met Van Randwijk. Zij zat in de commissie die zich boog over de vraag wat er met de kinderen moest gebeuren. Zij vond dat alle joodse pleegkinderen bij hun pleegouders moesten blijven, zelfs als hun echte ouders werden teruggevonden. Het ging haar om het zieleheil van die kinderen. In katholieke kringen heerste diezelfde overtuiging. Maar ook de linkse pers heeft zich enorm over opgewonden. En dan verwacht je dat men daar vond dat de kinderen terug moesten naar hun ouders. Was dat maar waar geweest! Er heerste bijna een communis opinio dat joodse kinderen bij hun Nederlandse pleegouders moesten blijven.

Voor de confessionelen kun je daar nog wel een voorstelling bij maken, maar waarom ook linkse mensen dat vonden? De enige die een afwijkend standpunt innam was Van Randwijk. In ieder geval bleek ons al snel dat het antisemitisme na '45 zeker niet uitgestorven was. Zelfs in *Vrij Nederland* kwam je er uitingen van tegen.'

Klaas: 'Vrij Nederland zelf heeft zich daar niet aan bezondigd, maar wel de lezers.'

Ger: 'Heel berucht is een brief waarin gepleit werd voor een soort numerus clausus voor beroepen, met als argumentatie dat de joden niet weer, zoals voor de oorlog, alle vooraanstaande beroepen in handen zouden krijgen. En dan heb je het dus over de lezerskring van *Vrij Nederland*. De redactie durfde op zeker moment de brieven van lezers niet meer te plaatsen omdat ze zo antisemitisch waren.'

Klaas: 'Ook in *De Spiegel* en de *Katholieke Illustratie* kom je antisemitische trekjes tegen. Het zich afzetten tegen het joodse geloof omdat ze de Messias niet hebben aanvaard. Maar echte jodenhaat is dat niet, meer anti-judaïsme. Vunzig daarentegen is het jezuïetenblad *De Linie*. Het beruchte pogrom van Kielce in 1946 werd daarin goedgepraat: dat hadden de joden aan zichzelf te danken, want het waren toch allemaal communisten.'

In feite was het antisemitisme van voor de oorlog blijven bestaan en misschien juist wel versterkt door de oorlog. Dat is in ieder geval de stelling van Dienke Hondius en wij hebben dat ook wel bevestigd gevonden.

Het kwam voort uit schuldgevoel. Waarom is er niets tegen de jodenvervolgving gedaan? Dan is de rechtvaardiging: het was hun eigen schuld. En je moet niet het effect vergeten van vijf jaar lang anti-joodse propaganda. Er blijft altijd wel wat hangen.

Het heeft me verbijsterd dat zo weinig aandacht was voor hetgeen zich in de concentratiekampen had afgespeeld. Men heeft dus blijkbaar direct na de oorlog vastgesteld wat daar gebeurd was, daarvan kwam niets in tijdschriften terecht, want die waren er toen nog niet, en vervolgens werd het dan bekend verondersteld en dus werd er niet meer over geschreven.'

Ger: 'Ik vraag me af of er überhaupt wel aandacht voor de kampen was. Je hoort toch ook wel dat de echte aan-

L. J. Jordaen tekende in 'De Groene Amsterdammer' een spotprent op de geldzuivering van september 1946.

dacht pas kwam na de tv-serie *De Bezetting* van De Jong.

Klaas: 'Je kreeg al snel in de jaren veertig, ik meen '48, dat de boeken over de oorlog aan de straatstenen niet meer te slijten waren. Men noemde ze 'prikkel-draadlectuur'. Daar had men wel genoeg van, die boeken over de kampen en over de oorlog, dat moest maar eens af gelopen zijn.'

Maar dan de jaren zestig, toen de Wederopbouw geslaagd leek, toen lagen de boekhandels ineens vol: Presser..., De Ondergang. De tijd van terugkijken...'

Ger: 'Toen kwam het schuldgevoel. Toen zag je ook, frappant genoeg, sympathie ontstaan voor de staat Israël. Want die was in '48 helemaal niet groot, sterker nog: nauwelijks aanwezig. Men denkt altijd dat Nederland vanaf het begin pro-Israël is geweest, maar in '48, het moeilijkste uur voor de staat Israël, was dat helemaal niet zo. Niet zoals in '67, want toen hadden we van De Jong geleerd wat er allemaal gebeurd was en voelden we ons schuldig.'

Klaas: 'Bovendien: Israël was inmiddels een westers land. Maar bij de katholieken heeft men nog heel lang sympathie voor de Palestijnen gevoeld; er waren immers veel geloofsgenoten bij.'

Pessimisme

Werden de verhalen van de mensen die terugkwamen uit Indië wel opgetekend?

Ger: 'Daarvoor was veel meer belangstelling. Maar wel met een moralistische tint. Er werd beschreven wat er gebeurd was, hoe ze hier kwamen en dat het allemaal niet zo prettig aan boord was en dat het hier koud was en dat het moeilijk was om aan werk te komen. Maar de teneur was ook daar: niet zeuren, aanpakken. Wij zijn bezig met de Wederopbouw; je bent welkom, maar wel de handen uit de mouwen! Dat vond je van links tot rechts.'

Klaas: 'Ook wel een beetje wrok. Want die Indische mensen hadden welstand gekend. Je leest tussen de regels door: nu is het afgelopen met het mooie leventje met bedienden, en zo, nu moet je zelf ook wat gaan doen. En dat zag je niet alleen in de linkse pers, dat was een algemeen beeld.'

Ger: 'Vrij Nederland beschouwde de mensen uit Indië vooral als kolonialen. De redactie reageerde daar kriebelig op. Toen ook de PvdA achter de politieke acties ging staan werd dat een breekpunt voor Van Randwijk. Hij schreef een heel emotioneel artikel, 'Waarom ik Nederlander ben', waarin

Een actueel probleem in 1945:
'zedenverwilderling'.

hij het militaire ingrijpen in Indonesië afwees. Maar hij vormde daarin een uitzondering. Want in de rest van de pers was het toch: het is ons Indië dat verloren gaat.

Er heerste al heel snel een pessimistische sfeer in Nederland; de bevrijdingsroes was snel voorbij. Met name in de tijdschriften is dat goed te vinden: er heerste een enorme zwartgalligheid, neerslachtigheid, men geloofde er niet meer in.'

Klaas: 'Natuurlijk is dat pessimisme niet te kwalificeren, het is meer een kwestie van interpretatie; geschiedenis is daarin natuurlijk ook een literaire wetenschap.'

Ger: 'Als we ons nu alleen met opinietijdschriften hadden bezig gehouden, dan kun je zeggen: het was maar een geïsoleerd gegeven, de intellectuele elite van Nederland zag het niet meer zitten. Want wie las er nou zulke bladen als *De Linie* en *Vrij Nederland*? Maar het aardige is dat we in de geïllustreerde bladen – *Panorama* was na de oorlog al weer snel een heel populair blad – dit negatieve beeld bevestigd zien.'

Ik mis een groep oorlogsslachtoffers, maar die werden misschien niet als zodanig gezien, de NSB'ers.

Ger: 'Die werden inderdaad niet als slachtoffers gezien. Wel was er aandacht voor NSB'ers die onterecht in gevangenschap waren beland. En verder had je in katholieke tijdschriften een beweging die het voor hen opnam. *De Nieuwe Eeuw* ging daarin zover dat ze in Brabant en Limburg een volkspetitionnement wilden organiseren tegen de uitvoering van de doodstraf voor Mussert. Waarbij dan wel vermeld moet worden dat *De Nieuwe Eeuw* al voor de oorlog een dubieuze rol speelde, want de hoofdredacteur was Knuvelde, bekend van de literaire handboeken, maar berucht vanwege zijn lidmaatschap van *Zwart Front* en andere verdachte organisaties en zijn bijdrage aan o.a. *De Bezem*.'

Klaas: 'Maar je ziet het wel snel omslaan. In het begin was men heel fel, maar daarna werd er gepleit voor vergevingsgezindheid. Op een gegeven moment was het: jongens, ophouden daarmee.'

Het zwarte gat

Julie werkten twee dagen aan je onderzoek en drie dagen in de week was je op school. Waren die zaken te scheiden?

Klaas: 'Af en toe was dat wel moeilijk, het blijft toch door je hoofd spelen.'

Ger: 'Nou, we hebben onze centjes wel waar gemaakt, we hadden een enorme productie. Maar we deden het met veel plezier.'

Was er voor jullie ook een zwart gat?

Klaas: 'Ach voor mij viel dat wel mee, door mijn leerjaarcoördinatorschap en later conrectorschap had ik wel perspectief. Als je alleen moet lesgeven, val je wel ruw terug, ja.'

Ger: 'De combinatie van twee dagen onderzoek en drie dagen lesgeven beviel me wel.'

Lesgeven is een sleur?

Klaas: 'Als je het twintig, dertig jaar achter elkaar doet, wel ja.'

Ger: 'Je kunt het wel met allerlei technieken doorbreken. Ik ben niet echt een consciëntieus leraar, maar ik bereid mijn lessen wel altijd goed voor. Elke keer probeer ik weer wat bij te lezen, nieuwe voorbeelden te bedenken. Ik kan inmiddels iedere les, zelfs over examenonderwerpen, op routine geven. Maar ik doe dat niet, want als je daar aan toegeeft dut je helemaal in.'

Klaas: 'We kijken op onze studie en het werk voor de SOTO met heel veel plezier terug; we zouden iedereen willen aanraden die de gelegenheid voor zoiets krijgt: doen!'

Maar is er nog wel ruimte voor docenten die zich wetenschappelijk willen verdiepen? Over Presser als geschiedenisleraar hoorde je de mooiste verhalen...

Klaas: 'Zie jij Presser voor 4 Havo staan?'

Ger: 'Het oude *Bildungsideaal* is verdwenen, zelfs op gymnasia. Ook van overheidsweg wordt het niet meer gevraagd.'

Klaas: 'Je moet het vooral leuk vinden met kinderen om te gaan en het aardig vinden hun belangstelling te wekken voor dingen die hen eigenlijk niet interesseren. Een hele opgave, maar je kunt toch veel voldoening eruit halen. We moeten vooral niet in mineur eindigen.'

Dat zeg jij, maar jij staat niet meer voor de klas!

Klaas: 'Ik vond het zware van het docentschap het grote aantal uren en het gegeven dat niet iedere les even succesvol was. Verder heb ik met veel plezier voor de klas gestaan. Maar als je voor de zoveelste keer het verhaal van Orpheus verteld hebt, dan gaat de lol er wel van af. Op een zeker moment moet je een keuze maken, want twee dingen tegelijk doen gaat niet. Ik merkte als leerjaarcoördinator dat ik lesgeven als een hinderlijke onderbreking van mijn andere werkzaamheden ging ervaren. Je was ergens druk mee bezig, maar dan ging de bel en dan moest je hollen naar het lokaal, en dan geef je dus routinelesjes. Dat zijn geen goede lessen.'

Op een zeker moment blijf je een bepaalde weg ingeslagen te zijn en dan merk je: ik moet door óf helemaal terug. Maar het lesgeven mis ik nog wel. Vooral het contact met de leerlingen.'

Lichaam en gender in de historiografie

Heeft het lichaam een geschiedenis? En wat moet je je dan bij een dergelijke geschiedenis voorstellen? Is het lichaam niet gewoonweg biologie en als zodanig niet-historisch? De Romeinen hadden immers niet echt een ander lichaam dan hun nazaten in de negentiende eeuw. Komt de geschiedenis van het lichaam wel uit dat lichaam zelf voort, of keek men in de negentiende eeuw anders naar een in essentie onveranderd lichaam? En ging dat anders-kijken ook gepaard met een anders-ervaren?

23

Dr. K. Wils is docent aan de afdeling Nieuwste Tijd van het departement Geschiedenis en aan de Lerarenopleiding geschiedenis van de KU Leuven.

Deze vragen stonden de afgelopen decennia centraal in het onderzoek naar de betekenis die in het verleden aan mannelijkheid en vrouwelijkheid werd gehecht (zie ook: *Kleio* 40, 5 (1999) 20-23).

De biologische verschillen tussen mannen en vrouwen zijn natuurlijk altijd zichtbaar geweest. Maar tot aan het einde van de achttiende eeuw werd dit onderscheid niet per definitie gekoppeld aan een specifieke positie of rol die mannen en vrouwen in de samenleving innamen. Het *anders-zijn* van mannen en vrouwen werd gedurende de negentiende en twintigste eeuw steeds scherper gemarkeerd en in toenemende mate geïntegreerd in wat maatschappelijk gezien werd als normaal en abnormaal, acceptabel en onacceptabel gedrag. Deze normen en waarden waren aan verandering onderhevig. Maar de ogenschijnlijk onveranderlijke biologische verschillen – en onderzoekers hebben hier terecht accent op gelegd – waren eveneens sociaal en cultureel bepaald.

Dankzij deze analyse (en de introductie van het concept 'gender') is de geschiedenis van sekseverhoudingen tot een volwaardig en geïntegreerd onderzoeksterrein uitgegroeid. Het nadeel is echter, dat de geschiedenis van het lichaam – de bron van seksuele identiteit – gaandeweg onderbelicht is geraakt.

Een levend standbeeld als anatomisch model. Ze wijst op haar baarmoeder en zegt: 'Kijk eens wat mijn baarmoederhals lijkt op de penis van een man!' Uit: Jacopo Berengario, *Isagoge brevis* (1522).

Het lichaam als metafoor

De dagelijkse notities van de achttiende-eeuwse Duitse plattelandsarts Johannes Pelargius Storch maken de historiciteit van het lichaam tastbaar, zo blijkt uit het boek van Barbara Duden. De lichamelijke condities van de mannen en vrouwen die Storch veelal per brief over hun gezondheid consulteerden, zijn voor ons nagenoeg onherkenbaar. Zo vertelde een achttienjarige vrouw dat ze nog nooit had gemenstrueerd, maar wel al een jaar met een zwerende dij liep en zich al die tijd erg goed had gevoeld. De wonde bloedde in het ritme van de maandstonden. Toen Storch haar toestand vergeleek met die van haar zussen, die ook nog nooit hadden gemenstrueerd, stelde hij vast dat zij gezonder was met haar open dij, aangezien ze geen pijn had en evenmin groen of bleek zag. Ze straalde van gezondheid, zo besloot hij.

Een dergelijke getuigenis was geenszins uitzonderlijk. Zij bleek zelfs aan een welbepaalde logica onderworpen. Zo klaagde een dienstmeid dat haar regels al een aantal jaren in kleine hoeveelheden kwamen en dat er op hetzelfde tijdstip een sponsachtige buil op haar hoofd verscheen. Wanneer de menstruatie uiteindelijk volledig verdween, meldde ze dat de buil groter was geworden en zich over het lichaam had verspreid. Andere patiënten met menstruatiestoornissen bleken bloed te wenen, te braken of te urineren. Ook moedermelk die moeilijk langs de borst naar buiten kwam, ontvloede het lichaam daarentegen wel in de vorm van urine.

Vochten bewogen door het lichaam als door een holle ruimte of een spons. Ze kwamen naar buiten wanneer ze overbodig waren geworden. Wanneer dit niet kon, zoals in het geval van een meisje wier maandstonden waren uitgebleven nadat ze heel erg was geschrokken, bestond het gevaar dat men verstopt raakte en stierf.

Vrouwen consulteerden de arts dan ook om de beweging van de vochten gaande te houden. Dat kon met vochtafdrijvende middelen of via het aanbrengen van een 'fontanel', een kunstmatig opgehouden wonde waarlangs vochten permanent konden ontsnappen.

Hoewel Storch zich een leerling van de arts en scheikundige Georg Ernst Stahl noemde, een befaamd tegenstander van de Griekse humorale pathologie,

doorkruisten sporen van de oude Griekse humorenleer zijn perceptie van het lichaam. De vier lichaamssappen, waarvan bloed als de belangrijkste gold, moesten volgens deze theorie in evenwicht worden gehouden. Een teveel aan bloed kon dan via aderlating worden verholpen. De remedies die Storch voorschreef, getuigden eveneens van een voortdurende aanpassing aan de manier waarop zijn patiënten hun eigen lichaam ervoeren en de werking ervan interpreteerden. Hun relaas was overigens nagenoeg de enige bron waarop de arts zich kon baseren. Van een lichamelijk medisch onderzoek was in de achttiende eeuwse medische praktijk nog nauwelijks sprake.

Ook het onderscheid tussen het mannelijke en het vrouwelijke lichaam functioneerde in Storchs omgeving op een geheel andere wijze dan wij tegenwoordig gewend zijn. Heel wat mannen bleken regelmatig te bloeden, al lag de plaats in het lichaam hiervoor niet vast. Vooral bloedende aambeien werden in nauwe analogie met de maandstonden van vrouwen gezien. Het plotse uitblijven ervan kon voor dezelfde last zorgen. Wanneer het wegblijven van het bloeden bijvoorbeeld door een schrikreactie was veroorzaakt, konden ziekte en zelfs de dood volgen.

Een man wiens borsten zoveel melk produceerden dat hij er kaas van maakte: het wekte Storchs verbazing evenmin, ook al las hij in zijn handboek anatomie dat dit onmogelijk was. Storch was erfgenaam van een traditie waarin het onderscheid tussen man en vrouw niet zo duidelijk in biologische termen te definiëren viel. 'Man' en 'vrouw' verhielden zich tot elkaar zoals rechts en links of zoals buiten en binnen. Het waren met andere woorden relatieve categorieën. Het verschil tussen beide werd niet in verifieerbare termen gevat.

Lichamelijke kenmerken konden allerlei ruimere betekenissen krijgen, zonder dat deze echt vastlagen. De verschijningsvorm van het schaamhaar van een vrouw – krullend, lang, zacht of stekelig – kon een teken van kuisheid of maagdelijkheid zijn, of niet.

Het lichaam was niet zozeer voorwerp van een objectiverende, ontledende medische blik dan wel een plaats waaraan ruimere, naar de kosmos verwijzende betekenissen werden gehecht. Het lichaam was een bron van metaforen.

Biologie was voor Storch het verstaan van het leven en het lijden zoals mannen en vrouwen dat in hun eigen woorden aan hem vertelden. Nochtans werd hij tijdens zijn studies en in zijn wetenschappelijke lectruur met een nieuwe invulling van de discipline geconfronteerd, een invulling die sinds het einde van de zeventiende eeuw vorm kreeg. Biologie werd een door seksuele kenmerken gepolariseerde wetenschap van het lichaam. Bloed en melk werden in deze discipline definitief toegewezen aan de functie van het fysiologische moederschap. Seksuele kenmerken werden tevens vastgelegd op een anatomische kaart. In Storchs dagelijkse omgeving had deze nieuwe wetenschap echter nog geen exclusieve controle over het begrip van het vrouwelijke lichaam verworven. Storch leefde met andere woorden in een overgangperiode. Hij functioneerde in het oude paradigma, maar was niet blind voor elementen uit het nieuwe.

Verschuivende paradigma's

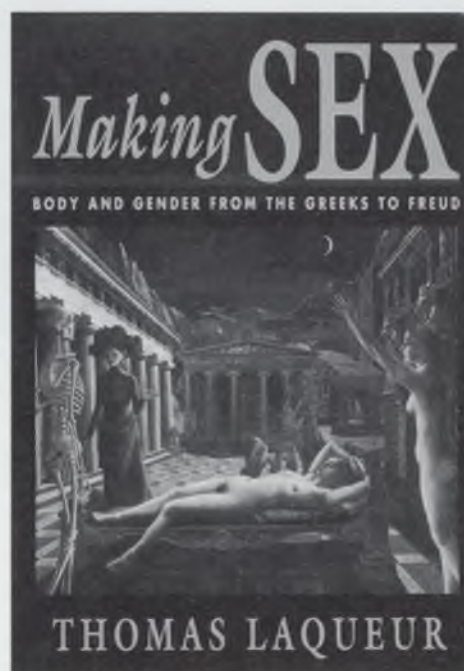
Dat er in de West-Europese cultuurgeschiedenis twee paradigma's in zwang zijn geweest om het mannelijke en het vrouwelijke lichaam te begrijpen, en dat de overgang van het ene naar het andere zich tussen de late zeventiende en de late achttiende eeuw heeft voltrokken, is intussen gemeengoed geworden in de historiografie van het lichaam. Het werk van de Amerikaanse historicus Thomas Laqueur, *Making sex: Body and gender from the Greeks to Freud*, heeft hier een grote rol in gespeeld. Micro-onderzoek als dat over Storch werd door hem geïntegreerd in een ambitieuze en overzichtelijke 'histoire à thèse'. De biologische verankering van het onderscheid tussen man en vrouw en het uitstippelen van sociale rollen verwijzend naar dat biologische onderscheid, dateren uit het einde van de achttiende eeuw, stelde Laqueur.

Sinds de Griekse traditie was man- of vrouw-zijn in de eerste plaats een kwestie van sociale status en van weinig tastbare kenmerken als (im)materialiteit of warmte geweest. De vrouw werd geacht kouder en vochtiger te zijn. Het vrouwelijke lichaam verzamelde hierdoor meer vuil, wat meteen de maandelijke bloeding verklaarde. Toch behoorde dit mechanisme niet enkel aan de vrouw toe: ook mannen – vooral mannen zelfs – konden wel varen bij

zuiverende aderlatingen. De eigenheid van het vrouwelijke of het mannelijke lichaam was dus relatief en situeerde zich op een immaterieel niveau. Juist omdat mannelijkheid geen biologisch afgrensbare categorie was, maar wel de hoogste sociale status genoot, loerden voor mannen beschuldigingen van 'verwijfdheid' voortdurend om de hoek. Verwijfde mannen waren verwerpelijk omdat ze een onaanvaardbare omkering, een 'degradatie' van sociale machtsrollen bewerkstelligden. Antieke geneesheren hielden hun mannelijke patiënten dan ook waarschuwend voor, dat een overmaat aan seksuele activiteit het lichaam afkoelde en dus op termijn feminiseerde. Ook de dagelijkse lichaamstaal moest voldoende mannelijkheid uitstralen. Een stoer lichaam, een diepe stem, een beheerste manier van spreken en een trage en bedachtzame tred stonden hiervoor garant, zolang zij niet te gekunsteld en dus als onecht overkwamen.

Ook tijdens de Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijd bood de Griekse humorenl leer een wetenschappelijk kader waarbinnen de tegenstellingen tussen man en vrouw werden geduid en in een kosmische samenhang werden geplaatst.

Binnen dit premoderne paradigma werd het vrouwelijke lichaam beschouwd als een koudere en daarom naar binnen gekeerde en inferieure variant van het mannelijke lichaam. Vanaf de Verlichting kreeg het echter eigen biologische karakteristieken. Het waarneembaar lichamelijk verschil werd de basis voor het onderscheid tussen man en vrouw. Met het biologisch gedefinieerde begrip sekse werd nu verklaard waarom en hoe de uiteenlopende sociale rollen van mannen en vrouwen functioneerden. De eigenheid van de vrouwelijke geslachtsorganen kwam in beeld. De eierstok werd het equivalent van de testikel, die voorheen aan man én vrouw was toegeschreven, en kwam centraal te staan in het biologisch gedefinieerde leven van de vrouw. In de negentiende eeuw zouden operaties worden uitgevoerd waarbij gezonde eierstokken chirurgisch werden weggehaald om onverklaarbare vormen van pijn te genezen of 'gedragspathologieën' zoals te grote seksuele lusten te bestrijden. In de film *Nynke* (2001), waarin de kinderboekenschrijfster Nynke van Hichtum (pseudoniem van Sjoukje Bokma de Boer) vertelt over haar liefdesleven met Pieter

Jelles Troelstra en de depressies waarmee zij kampt, worden dergelijke therapieën mooi getypeerd (zie: *Kleio* 43, 3(2002) 33-38).

Ook de ontwikkeling van de anatomie getuigde van deze *invention of sex*. In de achttiende eeuw werd de vrouwelijke ribbenkast voor het eerst uiterst smal getekend. De reden hiervoor was, zo verklaarde een anatoom destijds, dat de levenswijze van vrouwen een minder krachtige ademhaling vereiste.

De uitvinding van sekse

De overgang van het *one-sex-model* naar het verlichte *two-sex-model* – de termen zijn van Laqueur – was dus niet louter het resultaat van nieuwe wetenschappelijke inzichten in het mannelijke en het vrouwelijke lichaam. Nieuwe wetenschappelijke inzichten waren immers al tijdens de Renaissance ontstaan, zoals de 'ontdekking' dat de vrouw naast een vagina (de parallel van de penis) ook een clitoris bezat, wat impliceerde dat de vrouw géén naar binnen gekeerde kopie van de man was. Maar deze ontdekkingen hadden niet tot het verlaten van het één-seksemodel geleid. De nieuwe zestiende-eeuwse anatomie bleef gericht op het onderlijnen van de parallelie tussen het mannelijke en het vrouwelijke lichaam. Zo werd de vagina als een penis afgebeeld en de baarmoeder als een balzak.

Die overgang hing dan ook veeleer samen met de ontwikkeling van de grondslagen van de kennisverwerving

'De engelachtige moeder' komt veel voor in de negentiende-eeuwse kinderboeken: links houdt moeder de moed erin, terwijl vader aan de drank is, rechts geeft een edele moeder een aalmoes aan een arm kind en leert haar kinderen dat ook te doen.

enerzijds en de politieke context van de achttiende en de negentiende eeuw anderzijds. De wetenschap richtte zich steeds expliciet op het scheiden van het mogelijke en het onmogelijke, van waarheid en onwaarheid. Interpretaties waarbij metaforen, tekens en gelijkenissen, mikro- en makrokosmos in een eindeloze spiraal van betekenisgeving met elkaar in verbinding stonden, werden door meer empirische, naturalistische en reductionistische benaderingen vervangen. Ook de politieke context wijzigde. De publieke sfeer werd ruimer. Mannen én vrouwen, feministen en antifeministen streden om erkenning en macht.

De voorafgegeven, transcendente ordening der dingen bleek hierbij steeds minder aannemelijk. Men beriep zich op de 'onbetwistbare wetenschap van de biologie' om uitspraken te doen over de gewenste publieke rol van man en vrouw.

Het slagveld van de genderrollen verplaatste zich met andere woorden naar de natuur, naar de biologische sekse. Antifeministen én feministen riepen het onreducerbare anders-zijn van de vrouw in om haar deelname aan het publieke leven te beletten of te bepleiten. Voor sommigen ging de vrouw dermate gebukt onder de lichamelijke lasten en de familietaken van haar sekse, dat zij onmogelijk aan politiek kon doen. Voor anderen zou de vrouw, juist door haar biologische rol van zogende en zorgende moeder, een complementaire, verzachtende en daarom onmisbare functie in de samenleving kunnen uitoefenen.

Het zogenaamde fundamentele biologische onderscheid tussen de seksen bleek in beide gevallen plooibaar, niet een dwingend uitgangspunt voor het genderonderscheid. Sociale idealen

inspireerden met andere woorden de manier waarop biologische fenomenen werden geïnterpreteerd.

Of dit tweeseksenmodel als conservatief dan wel als emancipatiebevorderend moet worden bestempeld, is dan ook moeilijk te bepalen. Waar het één-seksemmodel de inferioriteit van de vrouw vooropstelde, bood het tweeseksenmodel ruimte aan denken in verschillen – in principe een emancipatoir potentieel. In de praktijk bleek dit anders-zijn echter vooral als een minder-zijn te worden ingevuld, met de krachtige legitimatie vanuit 'de wetenschap' als troef.

Dat sociale idealen en biologische representaties ook in het tweeseksenmodel niet los van elkaar kunnen worden gezien, blijkt tevens uit de geschiedenis van het vrouwelijk orgasme. Waar dit sinds de antieke traditie net als het mannelijk orgasme als een noodzakelijke voorwaarde voor bevruchting was gezien, ontkenden negentiende-eeuwse artsen deze band niet alleen, maar zij vroegen zich ook af of er eigenlijk wel zoiets als een orgasme bestond bij vrouwen. Nochtans was de vrouw voorheen, omwille van haar lagere en meer 'animale' status, als bij uitstek lustvol beschouwd. Maar nu de moderne baarmoeder niet langer als het equivalent van de penis werd gezien, hoefde de baarmoeder niet meer met lust te worden geassocieerd.

In elk geval vertoonde deze medische 'vaststelling' merkwaardige parallellen met het negentiende-eeuwse maatschappelijke ideaal van een zorgende, haast engelachtige moeder. Ze ging weliswaar gebukt onder de fysieke ongemakken van haar sekse, maar zij werd – in tegenstelling tot haar man – geenszins door passies gedomineerd. De vrouw moest stabiliteit brengen

binnen het respectabele burgergezin – en uiteraard ook binnen het daaraan gespiegelde arbeidersgezin – zodat maatschappelijke orde gegarandeerd was. Het tweeseksenmodel bood een welkome ondersteuning van deze sociale bekommernis.

Sekse en gender: het historiografische debat

Laqueur benadrukt dat zijn boek gaat over het constructieproces van 'sekse', niet van 'gender'. Hiermee gaat hij in tegen ons intuïtief begrip van het lichaam. Dat lijkt immers de plaats te zijn waar het seksuele onderscheid altijd – want biologisch bepaald – aanwezig is. En datgene wat als biologisch vaststaand feit geldt, wordt vaak geacht nauwelijks invloed te hebben gehad op de historische evoluties in de relatie tussen mannen en vrouwen. Dit is meteen ook de reden waarom er zeker tot in de jaren 1980 een zekere zelfcensuur ten aanzien van het thema 'lichamelijkheid' bestond. De vrouwen-geschiedenis hanteerde bijvoorbeeld impliciet een emancipatielogica waarbij 'natuur' en 'cultuur' strikt werden gescheiden. Het lichaam werd in de categorie 'natuur' geplaatst en in de geschiedenis van de voortschrijdende emancipatie terzijde gelaten. De biologie als keurslijf waaruit vrouwen zich dienden te emanciperen, vormde in de jaren 1970 zelfs het expliciete uitgangspunt van de feministische vrouwenstudies.

De scheidslijn die tussen cultuur en natuur was aangebracht, deed de feministische en wetenschappelijke discussie echter in een patstelling terechtkomen. Gelijkeids- en verschillendenkers verloren zich in een polariserende discussie over wat nu met betrekking tot het seksverschil 'cultuur' dan wel 'natuur' is. Het dilemma werd medio jaren 1980

opgeheven via de introductie van 'gender', een aan de grammatica ontleende en dus onverdachte term, die stond voor het sociaal geconstrueerde en dus cultureel bepaalde verschil tussen de seksen. Dit concept maakte het mogelijk aan het biologisch determinisme dat in het moderne begrip 'seks' vervat lag, te ontsnappen. Maar het leidde er wel toe dat 'seks' (juist in tegenstelling tot gender) synoniem werd met een vaststaand biologisch gegeven en daarom als een vruchtbare voedingsbodem voor (conservatieve en dus te mijden vormen van) biologisme en essentialisme werd gezien.

De historisering van het sekse onderscheid staat dan ook nog niet zo lang op de historiografische agenda. Wanneer Laqueur over *the making of sex* spreekt, impliceert dit dat het lichaam geen 'transhistorische', biologische realiteit is die vervolgens cultureel wordt vormgegeven, maar een historische categorie die voortkomt uit perceptie en verbeelding. Slechts op die manier kunnen de getuigenissen van Storchs patiënten historisch worden geduid als méér dan 'onjuiste' percepties gebaseerd op 'nog gebrekkige wetenschappelijke kennis'. Storchs patiënten ervoeren hun lichaam immers op een manier die wezenlijk verschilt van de hedendaagse lichaamservaring. Hun lichaam was bovendien niet slechts het 'lege blad' waarop tijds-

gebonden culturele conventies werden ingeschreven. Hun ervaring of verbeelding van het lichaam gaf vorm aan de werkelijkheid. Het tastbare van hun lichaam, het verhaal dat zij hierover hielden en de visie hierop van hun arts kunnen niet los van elkaar worden gezien.

Het onvaste lichaam

Het lichaam is dus niet alleen een passieve drager van, maar produceert ook culturele betekenissen. Deze gedachte staat centraal in het werk van hedendaagse feministische theoretici als Judith Butler. In *Gender trouble* beklemtoont zij dat seks (verwijzend naar biologische kenmerken) en gender (verwijzend naar de sociaal en cultureel bepaalde machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen) elkaar wederzijds veronderstellen. Haar 'performatief feminisme' laat zien hoe categorieën waarmee we leven door onszelf worden gecreëerd. Vanuit dit perspectief staan gender en seks niet tegenover of los van elkaar. De 'gendering van het lichaam' is niet alleen een intellectueel en normatief proces, maar ook een kwestie van het vervormend herhalen van normen die aan lichamelijke zijn verbonden.

Dergelijke opvattingen lijken een uitweg te kunnen bieden uit het tweeseksenmodel, dat ook tegenwoordig nog voortleeft in de 'normaliteit' van een

Literatuur

Judith Butler, *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity* (New York/London 1990).

Kathleen Canning, 'The body as method? Reflection on the place of the body in gender history', in: Leonore Davidoff, Keith McClelland en Eleni Varikas (eds.), *Gender and history: retrospect and prospect* (Oxford 2000) 81-95.

Barbara Duden, *The woman beneath the skin. A doctor's patients in eighteenth-century Germany* (Cambridge/London 1991).

Annemie Halsema, 'Het lichaam zijn en hebben. Een kritiek op Butlers constructivistische visie op het lichaam', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 3(2000) 28-35.

Thomas Laqueur, *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge/London 1990).

Alkeline van Lenning, 'Maakbaarheid van seks. Het lichaam als constructie', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 3(2000) 17-27.

Londa Schiebinger, *Nature's Body. Sexual Politics and the Making of Modern Science* (London 1993).

Kaat Wils (ed.), *Het lichaam (m/v)* (Leuven 2001).

mannelijke heteroseksuele cultuur en een vrouwelijk ideaal van op moederschap gerichte passieloosheid. Als niet alleen gender, maar ook seks een sociale en culturele constructie is, die we steeds opnieuw naar onze hand kunnen zetten, dan openen zich bevrijdende perspectieven. Transgenderisme, cross-dressing en genderbending kunnen nieuwe seksuele identiteiten creëren die de heersende conventies aan hun laars lappen. Zo lijkt ook het lichaamloze cyberspace waar aan virtuele cross-dressing kan worden gedaan een uitnodiging om alle seks- en gendergrenzen te overschrijden. In de praktijk van de *virtual reality* blijkt de menselijke fascinatie voor de 'ware' seks achter alle vermommingen echter bijzonder groot. Het creëren van afstand tussen identiteit en seks, tussen gender en lichaam is dus niet zo vanzelfsprekend. Als het thema 'gender' wordt gereduceerd tot een eenduidig verhaal van voortschrijdende emancipatie, dreigt per slot van rekening de weerbarstige maar alledaagse realiteit die het menselijke lichaam is, uit het historische blikveld te verdwijnen. ■

Marlene Dietrich in de film *Morocco* (1930).

Ton Emonds en Janneke Riksen

Over ulo's en lav1ers

Met enige regelmaat kunnen we in de krant lezen dat het niet goed gaat met het leraarsberoep. Een groeiend tekort aan leerkrachten, vacatures die niet opgevuld kunnen worden, hoge werkdruk, moeilijke leerlingen en een slecht imago. Niet direct dingen om vrolijk van te worden. Toch zijn ze er gelukkig nog, mensen die kiezen voor het onderwijs, die zich niet uit het onderwijsveld laten slaan en leraar willen worden.

28

Aanstaande docenten worden heel anders op hun beroep voorbereid dan een aantal jaren geleden. Wat de eerstegraads lerarenopleidingen betreft zijn de vroegere mo-b opleidingen en de cursussen binnen het doctoraal voor de eerstegraads bevoegdheid verdwenen. Zij hebben plaats gemaakt voor een voortgezette hbo-opleiding en een postdoctorale universitaire lerarenopleiding. En binnen deze twee opleidingsmogelijkheden zijn weer allerlei varianten en ontwikkelingen te onderscheiden.

ULO en LAV1

Wie de eerstegraads onderwijsbevoegdheid Geschiedenis en Staatsinrichting wil behalen, kan – mede afhankelijk van de vooropleiding – twee wegen bewandelen: de ULO, een eenjarige voltijdse universitaire lerarenopleiding (ook mogelijk als een tweejarige deeltijdse) of het traject van een driejarige deeltijdse voortgezette hbo-lerarenopleiding, de zogenaamde LAV1 (leraren algemene vakken).

Studenten aan een universitaire lerarenopleiding geschiedenis en staatsinrichting krijgen te maken met een hoofdzakelijk op het leraarsberoep afgestemde opleiding. Zij krijgen – in tegenstelling tot de voortgezette hbo-opleiding – nog maar weinig vakinhoudelijke kennis aangeboden. Zij worden geacht hun vakinhoudelijke programma via het doctoraal geschiedenis al op zak te hebben. De voortgezette hbo-opleiding is een geïntegreerde opleiding, waarin vakinhoudelijke en beroepsmatige aspecten van de opleiding samenhangen.

In Nederland zijn er zes universitaire lerarenopleidingen en drie voortgezette hbo-opleidingen. Zoals uit de tabel blijkt is het aantal ingeschreven studenten gering.

Opleidingsprogramma's

Zoals gezegd is de ulo een beroepsopleiding en de voortgezette hbo-opleiding (sinds halverwege de jaren negentig) een combinatie van vak- en beroepsopleiding. De eindtermen van de beide opleidingstypen bevatten wat van de student verwacht kan worden op het moment dat hij met een eerste-graads getuigschrift in de hand de

opleiding verlaat en het beroepsveld betreedt. De eindtermen zijn verwoord in termen van gedrag die horen bij de beroepsrollen van professional, pedagoog, didacticus, vakspecialist, vakdidacticus en van educatief onderzoeker en ontwikkelaar.

Het vakinhoudelijke gedeelte van de voortgezette hbo-opleiding is afgestemd op de (sub)domijnen van het eindexamenprogramma voor havo en vwo. Bij deze onderdelen vindt telkens integratie tussen vak en vakdidactiek plaats. Naast de toetsing van vakinhoudelijke kennis en inzichten onderzoekt de student in hoeverre en op welke wijze de eindtermen van het examenprogramma havo en vwo zijn uitgewerkt in diverse leermiddelen.

De ulo's

Het opleidingsprogramma van ulo's omvat in totaal 42 studiepunten. Ze zijn als volgt verdeeld:
Stage – ongeveer 21 stp.
Vakdidactiek – verschilt per opleiding, Cluster didactiek/onderwijskunde – 6-8 stp.
Praktijkonderzoek/onderzoek van onderwijs – 6 tot 8 stp.
Overige onderdelen – 6 tot 8 stp.

Ton Emonds is coördinator eerstegraads voortgezette hbo-opleiding geschiedenis van Fontys/Tilburg. Janneke Riksen is universitair docent aan de ulo van de VU (UVGS)

Universitaire lerarenopleidingen geschiedenis en staatsinrichting met een studielast van 42 studiepunten (1 studiepunten is 40 studiebelastinguur = 1680 uur)

**Aantal studenten
kalenderjaar 2001**

– Katholieke Universiteit Nijmegen: Instituut voor Leraar en School (ILS)	13
– Rijks Universiteit Groningen: Universitair Centrum voor de Lerarenopleiding (UCLO)	16
– Universiteit Leiden: Interfacultair Centrum voor Lerarenopleiding, Onderwijsontwikkeling en Nascholing (ICLON)	39
– Universiteit Utrecht: Interfacultair Instituut voor Lerarenopleiding, Onderwijsontwikkeling en Studievaardigheden (IVLOS)	16
– Universiteit van Amsterdam: Instituut voor de Lerarenopleiding (ILO)	7
– Vrije Universiteit Amsterdam: Instituut voor Didactiek en Onderwijspraktijk (IDO)	2

Voortgezette hbo-lerarenopleidingen eerstegraads geschiedenis en staatsinrichting met een studielast van 63 (3 X 21 studiepunten) studiepunten

– Fontys Tilburg (FLOT)	37
– Educatieve Faculteit Amsterdam (EFA)	24
– Hogeschool Arnhem-Nijmegen (HAN)	23

In beide opleidingen heeft de tweede-fase-gedachte van zelfstandig studeren haar neerslag gevonden in het onderwijsaanbod. Ook binnen de lerarenopleidingen moeten studenten leerdoelen behalen door middel van zelfstandig leren.

Overigens realiseert de EFA haar voortgezette hbo-programma meer in een kop-romp model, waarbij de vakinhoudelijke component met een omvang van 42 studiepunten wordt doorlopen op de hogeschool en de beroepscomponent van 21 studiepunten wordt gerealiseerd op het ILO van de UvA. De EFA geeft aan dat haar vakinhoudelijk programma is gekoppeld aan de tweede fase, en een brede vakoverstijgende component kent in verband met het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer.

Ook de HAN geeft aan dat er sprake is van samenwerking met een ulo, in dit geval met het ILS in Nijmegen. De organisatie van het Fontys opleidingscurriculum Geschiedenis is logistiek zodanig opgezet, dat de volledige 63 studiepunten van de opleiding in één collegejaar kunnen worden behaald. Studenten bespreken met de

mentor de haalbaarheid en wenselijkheid van deze snelle leerroute. De meeste studenten hebben voor het doorlopen van dit programma overigens twee tot drie jaar nodig.

De HAN geeft aan dat de student in principe de eerstegraads deeltijdopleiding in twee tot tweeënhalf jaar kan afronden, mits hij in staat is om ruim twintig uur per week te besteden aan de studie.

Naast het aangeboden basisprogramma krijgt de student de gelegenheid zich te specialiseren in een bepaald thema door middel van verdiepingsopdrachten. Te denken valt aan lesgeven in het HBO, docent in Europa, waarden en normen binnen de gamnavakken, de multiculturele school.

De stage

De stage vormt – meer dan in de voortgezette opleiding – binnen de ulo de kern van de opleiding. Studenten van de voortgezette hbo-opleiding hebben veelal een tweede-graads opleiding gevolgd en brengen vaak ervaring van jaren mee. Studenten van de ulo missen deze ervaring.

Op de ulo worden colleges en activiteiten op het instituut veelal beperkt tot een à twee dagen in de week, om de andere dagen stage te kunnen lopen of – en dat komt meer en meer voor – om betaald les te geven. Het belang van de stage komt ook tot uitdrukking in de toekenning van ongeveer de helft van het aantal studiepunten van de gehele opleiding (21).

Meestal loopt de student gedurende het hele jaar stage op een of twee verschillende scholen; hij is er zo'n 250 uur in de klas aanwezig en geeft daarvan zelf tussen de 120 en 140 lessen. Vanuit het instituut krijgt de student opdrachten mee voor in de klas en op de school. Lesvoorbereiding en lesgeven kosten, zeker in het begin, veel tijd en energie. Een goede begeleiding door een schoolpracticumdocent is dan ook onontbeerlijk.

De begeleiding is in het begin erg intensief, maar neemt in de loop van de tijd af. Gemiddeld krijgt een student twee- tot viermaal bezoek van iemand van de opleiding. Het komt steeds vaker voor dat studenten vanaf de start van de opleiding al een baan in het

Voortgezette hbo-opleiding

Vakinhoudelijk gedeelte - studiepunten

Theorie van de geschiedenis en historiografie	5
Levensonderhoud en primaire samenlevingsverbanden	5
Staat, natie, politiek	5
Oorlog en vrede	5
Ontmoetingen tussen culturen	5
Zingeving en cultuur	5

Beroepsvormende onderdelen - studiepunten

Algemene professionele vorming	4
Methodiek pedagogisch-didactisch onderzoek	2
Onderzoek m.b.t. de schoolpraktijk	10
Stage	8
Schoolgeschiedenis	5
Geschiedenis in het studiehuis	4

Fragment uit een e-mail van een student 1e graads

'In havo-4 heb ik geprobeerd de leerlingen op de gevoelige snaar te raken. Ik heb ze aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor zichzelf. Je kunt goed met ze redeneren over het belang van leren, in relatie met hun toekomstperspectief. Het is geven en nemen.

Je moet ze niet over de kling jagen want dat lukt je uiteindelijk toch niet.

Als je een modus vindt, een afspraak waarin je iets vraagt van ze en hun eigen mentaliteit niet te zeer onder druk zet, zijn er best goede afspraken te maken.

Dit geldt overigens vooral voor 4 Havo.

Vwo-leerlingen zijn wat gemakkelijker aan het werk te zetten. De positievere benadering die ik zelf aan de dag heb gelegd heeft een gunstige respons van de leerlingen opgeleverd. In dit betere werkklimaat is veel meer te bereiken dan toen ik mezelf forceerde en daarmee de leerlingen. Nu ik me daarvan bewust ben loopt het allemaal veel beter.'

30

onderwijs hebben. Voor de opleiding en de begeleiding in de school heeft dit uiteraard gevolgen.

Ontwikkelingen als het werkplekleren, waarbij ervan uitgegaan wordt dat een fors deel van de beroepscompetenties op de (stage)school kan worden gerealiseerd, spelen in op deze situatie doordat zij de begeleider in de school steeds meer tot mede-opleider maken. Schoolpracticumdocenten worden op verschillende plaatsen al opgeleid tot schoolbegeleider. Zij zien de docent-in-opleiding dagelijks in de school en zij hebben het beste zicht op diens functioneren.

Een opleiding combineren met een baan is zwaar voor studenten. Bij meer dan veertien lesuren is het dan ook aan te raden om de deeltijdopleiding te volgen.

Op het instituut krijgen de studenten colleges vakdidactiek, waarin lesvoorbereiding een belangrijke plaats inneemt. Algemene onderwijskunde neemt op veel opleidingen een steeds minder prominente plaats in en wordt vaak gekoppeld aan clusterdidactiek. Aan de colleges gammaclusterdidactiek nemen studenten van de vakken geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer, economie, eventueel godsdienst en filosofie deel. Zo vervult het een brugfunctie tussen vakdidactiek en algemene onderwijskunde.

Praktijkonderzoek

Beide eerstegraads opleidingen onderscheiden zich van de tweede-graads door het verrichten van een praktijkonderzoek. Eerstegraads leraren moeten immers onderzoekstaken kunnen uitvoeren om op basis daarvan tot innovatieve veranderingsvoorstellen te komen. Daartoe moet de student een op het voortgezet onderwijs gericht onderzoek doen. Om enkele recente voorbeelden te noemen: argumentatie in de canondiscussie; werken met studiewijzers; huiswerkproblematiek; knelpunten bij het maken van een profielwerkstuk; aansluitingsproblematiek basisvorming- tweede fase op het terrein van vaardigheden; wenselijkheid en haalbaarheid van praktische opdrachten.

Het onderzoek wordt bij voorkeur binnen de stage in het voortgezet onderwijs uitgevoerd.

Een opleiding in maten en soorten

Bij de voortgezette hbo-opleiding is voor een eerstegraads traject een tweedegraads lesbevoegdheid geschiedenis vereist. Hoe het daar op het ogenblik mee gesteld is leest u in het gesprek hiernaast.

Met alle studenten wordt via een intakegesprek vastgesteld welke curriculumonderdelen zij moeten doorlopen. Voor sommige categorieën zij-instromers die nog niet beschikken over hun tweedegraads bevoegdheid is er een mogelijkheid dit tweedegraads traject versneld te doorlopen mits op basis van een assessment kan worden vastgesteld dat de kandidaat over voldoende competenties beschikt om het aangepaste programma met succes te kunnen doorlopen.

De instroom is overigens zeer divers: academici die hun onderwijsbevoegdheid willen halen binnen het hbo; studenten die reeds in het bezit zijn van een eerstegraads bevoegdheid van een andere opleiding en studenten die vanuit de tweedegraads voltijdopleiding doorstroomden.

Er zijn verschillen in de eisen die de opleidingen aan de studenten stellen. Instromende academisch opgeleide historici krijgen bij Fontys bijvoorbeeld geen volledige vrijstelling op de vakinhoud; zij voeren op alle zes de domeinen van de vakinhoud – hun voorland voor toekomstig functioneren binnen de tweede fase – een didactische

domeinopdracht uit met een omvang van een studiepunten.

De EFA hanteert in zulke gevallen het instrument van programvergelijking op grond waarvan al dan niet vrijstelling kan worden verleend.

Elke ulo biedt de vol- en de deeltijd variant aan, alsmede de mogelijkheid om met een tweedegraads bevoegdheid en een doctoraal geschiedenis in te stromen.

De laatste tijd werken veel opleidingen aan trajecten voor de zij-instroom en andere vormen van verkorte cursussen of cursussen op maat. Ook is het op meer en meer instituten mogelijk om een gedeelte van de opleiding al in het doctoraal programma in te passen (de 'indaalvariant').

Dilemma's en kansen

Het lerarentekort stelt de lerarenopleiding aan de ene kant voor problemen, maar aan de andere kant ligt daar ook een uitdaging. Meer en meer wordt er per student bekeken welk traject het beste is. Men houdt rekening met wat studenten al kunnen. Opleidingen worden daardoor meer flexibel en leveren meer maatwerk. Studenten hebben wel, door een baan of afronding van hun studie, een beperkte studietijd beschikbaar. Aan de docenten van de lerarenopleidingen is de taak om kwaliteit en duur van de opleiding met elkaar in evenwicht te brengen en te bewaken. De ontwikkeling van assessmentcentra bij diverse opleidingsinstituten speelt in op deze trend van flexibilisering en individualisering van opleidingsroutes.

Met ingang van september 2002 wordt aan verschillende universiteiten het bachelor-masterstelsel ingevoerd. Na de bachelorsfase van drie jaar volgt de masters. De eerstegraads lerarenopleiding valt binnen de educatieve mastersfase.

Het landelijk beeld laat zien dat de meeste ulo's waarschijnlijk opteren voor een opleiding van een jaar, na een jaar van vakinhoudelijke voorbereiding binnen de universitaire studie geschiedenis. Voor de voortgezette hbo-opleidingen geldt, dat die ook opteren voor een omzetting van hun eerstegraads opleidingen in mastersopleidingen. De houding van de minister inzake de bekostiging van hbo-mastersopleidingen maakt uitvoering van deze optie echter nog ongewis.

Register op Kleio

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN)

Jaargang 42/2001

	nr	/ pag		nr	/ pag
ARTIKELEN					
Floribert Baudet, 'Het was Koude Oorlog en die wilden we winnen.' Mensenrechtenbeleid in het Oost-Westconflict	6	14	Ron Stevens, Het einde van de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding van Nederlands-Indië	1	10
Stefan Boom, Meerkeuzevragen: naar aanleiding van de Grote Geschiedenis Quiz	3	13	Elise Storck, De geschiedenis van de twintigste eeuw in 80 slu: Geschiedenis I op het vwo	1	20
Remco van Diepen, Kerngezond met Hollanditis. Nederland en het NAVO-dubbelbesluit, 1979-1986	3	2	Elise Storck, Inspecteur Mertens en de apathische leraar of Hoe de overheid (te laat?) de professionaliteit van de leraar ontdekte	4	27
Fokko Dijkstra, Westerborkportretten	2	24	Hanneke Tuithof, Samenwerkend leren.	4	24
Tom van der Geugten, Indië of Indonesië? What's in a name?	1	16	Vruchtbare samenwerking of theekransjes?		
Richard T. Griffiths, Industrialisatie, collectivisering en de oorlog tegen de koelakken: Stalins modernisering	8	9	Greetje de Vries, De terreur van de antwoordbladen	2	21
Marjan de Groot-Reuvekamp, De lerarenopleiding basisonderwijs	7	14	Jan de Vries, Wie is verantwoordelijk voor de dood van mevrouw Vorvan? Een detective-mysterie	8	30
Marjan de Groot-Reuvekamp, Groep 8 van de Sint-Jozefschool in Rijen	7	25	Henk Wagenaar, Liever een goede stofomschrijving dan nieuwe tijdperken. De Rooy en het basisonderwijs	7	31
Margriet Hielkema en Ineke Veldhuis, Hoe wij aankijken tegen de Noorse indentiteit zegt ook iets over de Nederlandse: de Euroclio-Conferentie in Oslo september 2000	4	8	Bart de Wilde, Kinderen – jongeren – minderjarigen. Nieuwe inzichten over kinderarbeid en hun bruikbaarheid in het geschiedenisonderwijs	4	30
Wim Hoogbergen, De basya, de zwarte opzichter in Suriname – een veranderde visie	5	14	INTERVIEWS		
Willem Janssen, Geschiedenis is poppenkast. Ideeje misschien ...?	4	22	Tineke Bogaerts, De historische romans van Cynthia McLeod. Gesprek met de auteur	5	24
Guno Jones, Het belang van een gedenkteken. De discussie over het nationaal monument Nederlands slavernijverleden	5	9	Tineke Bogaerts, 'Het verleden onder ogen'. Gesprek met Gert Oostindie	5	4
Marjolein du Jour, Hans Keissen, Francien van der Meer, Marjan de Groot, Van Anne Frank tot Willibrord. Begrippen herkennen en plaatsen	7	20	Cees Bol en Huub Oattes, Is er een digitale toekomst voor het geschiedenisonderwijs? Gesprek met Albert van der Kaap	3	20
Cees van der Kooij, 'Je kon een speld horen vallen.' Een gast in de klas	7	28	Carla van Boxtel, Als farao voor de klas. Gesprek met Peggy Busman, docente geschiedenis op het vmbo	1	5
Oscar Lansens, Tussen politiek en pedagogiek: het geschiedenisonderwijs in de Verenigde Staten	2	10	Carla van Boxtel, 'Als de wereld in brand staat.' Wat heeft het nieuwe geschiedenisonderwijs straks te bieden? Vragen aan SLO-medewerker Theo van Zon	7	12
Paul Luykx, Stalinisme in revisie. De herziening van het totalitarismeconcept	8	26	Huib Oattes, Indiëganger of indonesiëweigeraar. Een zaak, twee keuzen	6	2
Wim van Meurs, 'De toekomst van het verleden.' Russische geschiedschrijving zonder Sovjet-Unie of communisme?	8	16	Huib Oattes en Hans Pols, 'Dat verhaal over die terreur, dat moet toch indrukwekkend te brengen zijn in de klas?' Gesprek met André Gerrits	8	2
Hans Moors, Gordiaantjes: een nieuwe reeks in Kleio	1	8	Jan van Oudheusden, Meer mondigheid maar minder moraal. Gesprek met H.W. von der Dunk	2	26
Hans Moors, Het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945	3	8	Jan van Oudheusden, Dreigt een burn-out? Schrijf een proefschrift! Interview met geschiedenisdocent Albert Kort	4	17
Hans Moors, Nederland en het slavernijverleden: inleiding bij een themanummer	5	2	Hans Pols, 'We hebben erfgoed in huis dat van iedereen is'. Gesprek met Ada Korbee van het Wereldmuseum Rotterdam	5	21
Hans Moors, Bijbels en boenwas. Over de plaats van de vrijdenkersbeweging in negentiende-eeuws Nederland	6	8	Hans Pols, 'Lenin was bij ons op school een idool. Er was geen mogelijkheid om te twijfelen'. Gesprek met Katya Brekhova	8	14
Huib Oattes en Cees Bol, Sovjet-sites in de klas?	8	40			
Ad Oostveen, Een nieuwe opzet van de les	3	18	MUSEUMNIEUWS		
Jan van Oudheusden, Rumor rond De Rooy	2	2	Hans Moors, Het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945	3	8
Niek Pas, De jaren zestig geprovoceerd	2	16	Hans Pols, 'We hebben erfgoed in huis dat van iedereen is'. Gesprek met Ada Korbee van het Wereldmuseum Rotterdam	5	21
Onno Reichwein, Van St.-Petersburg naar Moskou. Versteend communistisch verleden	8	21			
Piet de Rooy, En nu de praktijk ...	1	2			
Geschiedenisonderwijs op de schop II					
Hubert Schrijnemakers, 'Wat weten ze nog van geschiedenis?' Nut en noodzaak van vakdidactiek	6	26			
Johan Steenhagen en Siger Riddersma, Brandhaarden op het internet	6	18			

RECENSIE-ARTIKELEN

Boek van de maand

Stefan Boom, Het zoet en het zuur	1	28
Bespreking van Leen Dorsman, Ed Jonker, Kees Ribbens, <i>Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland.</i>	5	21
Kleioedactie, Mensen in het verzet	3	31
Bespreking van de levensverhalen van Henk van Moock, Fons Mertens, Siet Tammens, Jan van Borssum Buisman en Bep Stenger – uitgegeven door de Walburg Pers	7	35
Cees van der Kooij, Nederlandse geschiedenis in verhalen	7	35
Bespreking van B. Verschuren en S. Schmiermann, <i>Van tijd tot tijd. Nederlandse geschiedenis in verhalen.</i>	8	42
Jan van Oudheusden, De ware Stalin?	8	42
Bespreking van Richard Lourie, <i>De autobiografie van Stalin.</i>	6	31
Peter van der Zwaal, Van buiten leren	6	31
Informatie over Peter van der Zwaal en Marius Snyders (red.), <i>Van buiten leren. Ervaringen met het gebruik van cultureel erfgoed als externe leeromgeving in het voortgezet onderwijs.</i>		

Methoden

Commissie Pa-Bo, Geschiedenismethoden voor het primair onderwijs. Bespreking van <i>Een zee van tijd, Bij de tijd</i> en <i>Wijzer door de tijd</i>	7	43
CD-ROM		
Cees Bol, Het Maerlantproject - digiHistoria I	6	22

LESMATERIAAL EN TIPS

Lesproject

Jan de Vries, Wie is verantwoordelijk voor de dood van mevrouw Vorvan? Detective-mysterie	8	30
Tips		
Stefan Boon, Meerkeuzevragen	3	13
Willem Janssen, Geschiedenis is poppenkast. Ideetje misschien ...?	4	22
Marjolein du Jour, Hans Keissen, Francien van der Meer, Marjan de Groot, Van Anne Frank tot Willibrord. Begrippen herkennen en plaatsen (met tijdvaktest)	7	14
Hanneke Tuithof, Samenwerkend leren. Vruchtbare samenwerking of theekransjes? (met beoordelingsformulier)	4	24

De Gouden Kom: geschiedenis in de tweede fase

Ad Oostveen, Een nieuwe opzet van de les	3	18
Johan Steenhagen en Siger Riddersma, Brandhaarden op het internet	6	18
Elise Storck, De geschiedenis van de twintigste eeuw in 80 slu: Geschiedenis I op het vwo	1	20
Greetje de Vries, De terreur van de antwoordbladen	2	21

CENTRAAL EXAMEN

Stefan Boom, 'Oneerlijk' en 'gemeen'? Het havo examen van 2000: getallen en meningen	1	24
Maria van Haperen, Huub Oattes en Wim Visser, Het examen geschiedenis 2001	5	28
De examenkaternen geschiedenis 2002	6	47
De stofomschrijving Sovjet-Unie vbo/mavo	in Kleio 5	
'Dwang en overtuiging – het communistisch systeem onder Stalin, 1928-1953'		
Stofomschrijving 2002 havo/vwo 'Sovjet-Unie. Een systeem onder spanning'	in Kleio 5	

RAPPORT-DE ROOY

Piet de Rooy, En nu de praktijk ... Geschiedenis-onderwijs op de schop II	1	2
Jan van Oudheusden, Rumor rond De Rooy.	2	2
Inleiding op de VGN-jaarvergadering		
Ledenraadpleging over het rapport katern in Kleio van de commissie-De Rooy: stukken	1	13
Kleioedactie, De Rooy geknipt en geschoren.	3	24
Impressies van de VGN-jaarvergadering		
Carla van Boxtel en Jan van Oudheusden, 'Geschiedenis is het enige vak dat groot onderhoud mag plegen'. Verslag van de tweede VGN-raadpleging over het rapport-De Rooy	4	2
Tineke Bogaerts, De Rapport De Rooy Show.	6	39
Verslag van de maatschappelijke discussie rondom het rapport van de commissie-De Rooy in Delft juni 2001		
Carla van Boxtel, 'Als de wereld in brand staat.' Wat heeft het nieuwe geschiedenisonderwijs straks te bieden? Vragen aan SLO-medewerker	7	12
Theo van Zon		
Hubert Schrijnemakers, 'Wat weten ze nog van geschiedenis?' Nut en noodzaak van vakdidactiek	6	26
Henk Wagenaar, Liever een goede stofomschrijving dan nieuwe tijdperken. De Rooy en het basisonderwijs	7	31

VARIA

De 11e september en de geschiedenisles. Reacties van o.a. Ilona Brusselers, Oscar Lansens, Jaap Patist, Gert Olthof en Dave Drossaert	7	2
Hans Pols, Het Landelijk Historisch Documentatiecentrum. Meer dan de archivering van de geschiedenisdidactiek	4	12
Hans Pols en Jan van Oudheusden, De oorlog, wanneer was dat? Opmerkingen naar aanleiding van een enquête van de Anne Frank Stichting onder jongeren van twaalf tot achttien jaar	4	43
C. Weltevrede, 'Apprendre l'histoire de l'Europe'. Verslag van het Séminaire européen d'experts, 13 en 14 oktober 2000	1	46
Klaas en Tiny Ypma, Indrukken uit Kiev. Verslag van de VGN-reis	5	46

BRIEVEN

André Beening, Rondom De Rooy. Het tijdvakken-kader van de pruijken	6	44
Sanderijn Cels, Ontdekken als informatievaardigheid. Een alternatief voor de historische stereotypen	6	45
Docenten geschiedenis havo Jeroen Bosch College in Den Bosch, Moet de inspectie niet eens orde op zaken stellen?	5	45
Tom van der Geugten, Gebroken klompen en scheve schaatsen op het gladde ijs van tempo doelo: het CE-Nederland/Indonesië	5	43
Intercommissie KNHG/VGN, De tijd is rijp. De wenselijkheid van een geschieddidactisch instituut in Nederland	1	39
C.V. Lafeber, Een Gerretsoniaanse aanval op Met klewang en knuppel	1	45

	nr / pag			nr / pag	
VGN					
Kleio-katern bij de VGN-jaarvergadering op 24 maart 2001 in Nijmegen	in Kleio	1	Peter van der Zwaal en Marius Sniijders (red.), Van buiten leren. Ervaringen met het gebruik van cultureel erfgoed als externe leeromgeving in het voortgezet onderwijs	6	31
- Agenda		1			
- Verslag van de Algemene Ledenvergadering 18 maart 2000		2	<i>Varia</i>		
- Jaarverslag van het bestuur over het jaar 2000		3	Michel Pierre, Atlas van de 20ste eeuw (Jan van Oudheusden)	7	41
- Beleidsplan 2001		4			
- Hoofdpijnennotitie Bestuur VGN		5	Geschiedenis - Nederland		
- Financieel jaarverslag 2000 en begroting 2001		6	Miep Diekmann, Marijn bij de Lorredraaiers (Hinke Hoekstra)	5	19
- Jaarcijfers		16	Leen Dorsman, 1600: Slag bij Nieuwpoort (Jan van Oudheusden)	1	35
- De commissies: jaarverslagen en plannen		7	Leen Dorsman, Ed Jonker, Kees Ribbens, 'Het zoekt en het zuur'. Geschiedenis in Nederland (Stefan Boom)	1	28
- Ledenraadpleging over het rapport van de commissie-De Rooy: stukken		13	P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten, Het einde in zicht. Stemmen uit het laatste jaar van Nederlands-Indië (Jan van Oudheusden)	1	33
Jaarrede 2000 van VGN-voorzitter Kees Weltevrede	3	44	Cees Fasseur, Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas (Jan van Oudheusden)	6	35
Kleioedactie, De Rooy geknipt en geschoren.	3	24	Greddy Huisman, Tussen salon en souterain. Gouvernantes in Nederland (Nienke Landman)	4	36
Impressies van de VGN-jaarvergadering			Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs (Gerda Geerdink)	7	40
Maria van Haperen, VGN-historische jeugd-boekenprijs voor <i>Oorlogswinter</i> . Verslag van de uitreiking van de prijs aan Jan Terlouw	7	57	R. Janssens, De opbouw van de Antirevolutionaire Partij, 1850-1888 (Hans Moors)	5	38
			(De reis van) Harm Kamerlingh Onnes. Brieven uit de Oost 1922-1923, bezorgd door D.A. Buiskool (Ron Stevens)	1	32
			Levensverhalen:	3	31
			- Geen leven zonder verzet. Het levensverhaal van Henk van Moock, opgetekend door Liesbeth van der Horst (Tineke Bogaerts)		
			- Een Limburgse onderwijzer in het verzet. Het levensverhaal van Fons Mertens, opgetekend door Gerard Sonnemans (Jan van Oudheusden)		
			- Een onverzettelijke Groningse vrouw. Het levensverhaal van Siet Tammens, opgetekend door Marius de Smet (Maria van Haperen)		
			- Agent van de Zwitserse weg. Het levensverhaal van Jan van Borssum Buismann, opgetekend door Marc Couwenbergh (Tineke Bogaerts)		
			- Verzet in Nederlands-Indië. Het levensverhaal van Bep Stenger, opgetekend door Nadet Somers (Huub Oattes)		
			Martine Letterie, De schaduw van het verleden (Cees van der Kooij)	7	40
			H. Metzelaar (ed.), 'Niet zo erg Hollands'. Dagboek van een reis naar Nederland (1790-1791) door Nina d'Aubigny (Hans Moors)	4	38
			Norbert-Jan Nuij, 'Gaaf u maar rustig slapen.' Colijn en de mythe van mei '40 (Hans Pols)	2	34
			Gert Oostindie, 'Het paradijs overzee.' De Nederlandse Caraïben en Nederland (Hans Moors)	5	8
			J. Rosendaal (ed.), 'Mijne waarde vriendin.' Een Gents journaal (1790-1791) door Clara Cornelia van Eijck (Hans Moors)	4	38
			F. Rovers, 'Dan liever de lucht in!' Jan van Speijk en de Belgische Opstand (Hans Moors)	1	34
			H.J. Schoo, De verwarde natie. Dwarse notities over immigratie (Hans Moors)	5	35
			G.J. Schutte, Het calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid (Hans Moors)	5	38
			Roelf Spreeuwiers, De lange weg. Als oorlogs-vrijwilliger naar Nederlands-Indië (Huub Oattes)	6	35
RECENSIES					
CD-ROMS					
Maerlantproject, <i>digiHistoria I</i> (Cees Bol)	6	22			
ZieZoEducatief, <i>De Geschiedenisreeks</i> (Marjan de Groot en Hans Keissen)	7	24			
Websites					
Centraal examen en internet: sovjetsites (Huub Oattes en Cees Bol)	8	40			
Collegae op het internet; de sites van Albert van der Kaap (jacobus), Bas van der Meiden (histopia), Dieter Mockelman en Philip Vos (histocasa) en Marc Kropman (onsverleden) (Cees Bol)	1	41			
Slavernijsites (Cees Bol)	5	20			
Vrouwensites (Cees Bol)	3	39			
Websites voor pabo en basisonderwijs (Marjan de Groot en Hans Keissen)	7	24			
School en didactiek					
<i>Methodes voor de basisschool</i>					
Bij de tijd (Marjan de Groot)	7	51			
Een zee van tijd (Hans Keissen)	7	44			
Wijzer door de tijd (Marjolein du Jour en Gert Olthoff)	7	48			
<i>CE-katernen 'Sovjetunie'</i>					
Havo/vwo: Malmberg 'Memo', NijghVersluys, Wolters Noordhoff 'Geschiedeniswerkplaats' en van ThiemeMeulenhoff 'Sfinx', 'De Nieuwe Studiegids' en 'Examenbundel 2001/2002' (Huub Oattes, Hans Pols, Jan van Oudheusden, Cees Bol, Maria van Haperen en Tineke Bogaerts)	8	48			
Vmbo: Malmberg 'Memo', NijghVersluys, Wolters Noordhoff 'Geschiedeniswerkplaats' en van ThiemeMeulenhoff 'Sfinx', 'De Nieuwe Studiegids VMBO' en 'Mavo geschiedenis examenbundel 2001/2002' (Marie-Jes Boonekamp, Annet van Leersum, René Corbey, Nico Bakker en Tineke Bogaerts)	8	50			
Literatuur					
W. Goegebeur (ed.), F. Simon, R. de Keyser, J. van Dooren, P. van Landeghem, Historisch besef: hoe waarden-vol?! (Kees Bogaerts)	2	36			

	nr	/ pag		nr	/ pag
Bert Steinmetz, Ruud Lubbers. Peetvader van het poldermodel (Cees Bol)	2	33	Sebastian Haffner, Het verhaal van een Duitser 1914-1933 (Jan van Oudheusden)	6	37
Ed van Thijn, Het verhaal (Maria van Haperen)	3	36	Colin Hynson, Verkenning van Afrika (Hans Pols)	4	37
Paul van der Velde, Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië (Hans Moors)	1	31	John Keegan, De Eerste Wereldoorlog 1914-1918 (Jan van Oudheusden)	5	36
B. Verschuren en S. Schmiermann, Van tijd tot tijd. Nederlandse geschiedenis in verhalen (Cees van der Kooij)	7	35	C.V. Lafeber, Bericht over het Rijk van het Kwaad. Geschiedenis van de Sovjet-Unie (Jan van Oudheusden)	8	47
Tonny Vos-Dahmen von Buchholz, Verjaagd door het water (Cees van der Kooij)	7	38	Richard Lourie, De autobiografie van Stalin (Jan van Oudheusden)	8	42
Peter van Walsum, Verder met Nederland. De kritische terugblik van een topdiplomaat (Ruud Slotboom)	5	36	John Malam, Het Oude Griekenland (Hans Pols)	4	37
H.L. Wesseling, Gedane zaken (Jan van Oudheusden)	3	38	John Malam, Het Oude Egypte (Hans Pols)	4	37
Arie Wilschut, Goejanverwellesluis. De strijd tussen patriotten en prinsgezinden, 1780-1787 (Jan van Oudheusden)	1	34	John Malam, Mesopotamië en het Nabije Oosten (Jan van Oudheusden)	1	36
Geschiedenis - wereld			Germund Mielke, Speurtoezien in Pompeji. Raadsels in de oudheid (Cees van der Kooij)	7	39
Brigitte Ars, Troostmeisjes. Verkrachting in naam van de keizer (Marijke Meuwissen)	2	34	Brian Moynahan, Annabel Merullo en Sarah Jackson, De eeuw van Rusland. De geschiedenis van een wereldmacht (Tineke Bogaerts)	8	47
Marco Baars, De Draak ontwaakt. Van Mao tot Internet (Jan van Oudheusden)	1	31	Ahmed Rashid, Taliban (Hans Pols)	7	38
Matilde Bardi, De oude Grieken (Jan van Oudheusden)	7	41	Varlam Sjalamov, Berichten uit Kolyma (Theo van Zon)	8	45
Wim Blockmans, Keizer Karel V. De utopie van het keizerschap (Jan van Oudheusden)	2	32	W. Spiering, M. van Montfrans, J.Th. Leerssen, W.T. Eijssbouts (red.), De weerspanning van de feiten. Opstellen over geschiedenis, politiek, recht en literatuur aangeboden aan W.H. Roobol (Hans Moors)	2	33
Molly Burkett, Luchtvaartpioniers (Jan van Oudheusden)	2	35	Tais Teng, Het goud van de farao (Cees van der Kooij)	7	42
Roberto Carvalho de Magelhaes, De Prehistorie (Jan van Oudheusden)	7	41	Felicity Trotman, Verkenning van de ruimte (Hans Pols)	4	37
Catherine Chambers, West-Afrikaanse staten voor het kolonialisme (Jan van Oudheusden)	1	36	Anneke de Vries, Wie kijft die blijft. Vrouwen in bijbelvertalingen (Marijke Meuwissen)	2	32
Denise Chong, Het meisje van de foto. Het aangrijpende verhaal van Kim Phuc (Carla van Boxtel)	6	38	Richard Wolf, De Olympische Spelen in de klassieke oudheid (Jan van Oudheusden)	1	36
H.W. von der Dunk, De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw (Jan van Oudheusden)	2	26	Donna Woolfolk Cross, Pausin Johanna (Gerda Geerdink)	6	36
Norman G. Finkelstein, De Holocaust-industrie. Bespiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden (Maria van Haperen)	3	37	Th. Zeldin, Een intieme geschiedenis van de mensheid (Hans Moors)	3	37
André Gerrits (red.), Een bizar experiment. De lange schaduw van de Sovjet-Unie 1917-1991 (Jan van Oudheusden)	8	46			
Shirley Greenway, Verkenning van Noord-Amerika (Jan van Oudheusden)	2	35			

Verder bevat ieder nummer van KLEIO de rubrieken 'Van de redactie' waarin hoofdredacteur Jan van Oudheusden het nummer toelicht, 'In 't kort', waarin Hans Pols recent verschenen boeken signaleert, en 'KleioKrant' met informatie over nieuw lesmateriaal, websites, tentoonstellingen, symposia, cursussen en nascholing, samengesteld door Tineke Bogaerts.

Gesprek over de tweedegraads lerarenopleiding

De competente leraar

Niemand wil meer leraar worden, ook niet tweedegraads! Deze lerarenopleidingen kampen dan ook met een terugloop die voor sommige vakken zelfs tot aantallen heeft geleid van drie of vier eerstejaars per opleiding. Gelukkig valt het voor ons vak nog mee, al moet men zich met de pure aantallen niet rijk rekenen: veel geschiedenisstudenten zijn meer voor het vak dan voor het beroep gemotiveerd. Heeft men eenmaal de propedeuse behaald, dan stapt een niet onbelangrijk aantal over naar bijvoorbeeld een wetenschappelijke of journalistieke opleiding.

Mede tegen deze maatschappelijke achtergrond ondergaan de tweedegraads lerarenopleidingen een drastisch vernieuwingsproces waarbij de grondslagen van het opleiden van leraren in het geding zijn; er moeten nieuwe antwoorden worden gevonden op de fundamentele vragen: 'Wat moet een leraar kunnen?' en 'Hoe kan men hem dat het beste leren?' Dus ook de geschiedenisleraar. Een goede reden voor een gesprek met leden van de Commissie Lerarenopleidingen van de VGN over de ingrijpende wijzigingen in de opleiding tot leraar geschiedenis.

Cees Bol

Waarom is er juist nu besloten tot drastische ingrepen?

Het gaat niet goed met de lerarenopleidingen. Er is al langere tijd sprake van teruglopende aantallen studenten. Dan kom je natuurlijk gemakkelijker op de vraag of het niet anders moet. Daarnaast bestaat al heel lang bij velen de indruk dat opleiding en lespraktijk ver van elkaar verwijderd zijn. We laten dan maar in het midden of dat komt door te theoretische opleidingen of door een te traditionele praktijk, maar het gevoel 'het sluit niet goed aan' was en is wijdverbreid.

De eerste- en tweedegraads lerarenopleidingen in het HBO hebben daar in 1999 op gereageerd met het project Educatief Partnerschap (EPS). Dat heeft ten doel de opleidingen te renoveren op basis van drie belangrijke uitgangspunten: de opleidingen gaan uit van de praktijk en zijn gericht op het ontwikkelen van de benodigde competenties (per sector, per doelgroep); de opleidingen zijn duaal (werkend leren) en flexibel (na assessment – het checken welke competenties een student al heeft – wordt een opleidingstraject op maat vastgesteld); de opleidingen worden ontwikkeld en uitgevoerd in nauwe samenwerking met het veld en de studenten.

Dat laatste houdt het volgende in: de lerarenopleidingen gaan uit van een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid met 'educatieve partners' voor het opleiden van leraren. Die partners zijn de scholen waar de aanstaande leraren werken en de studenten zelf.

Centraal in het nieuwe opleidingsmodel staat het begrip competentie. Wat moet je hieronder verstaan?

Globaal gezegd een in één persoon geïntegreerd geheel van kennis, bekwaamheden en houding, dat moet resulteren in zichtbaar gedrag voor de klas. Iemands competentie moet blijken

in concrete situaties: bijvoorbeeld het feit dat je de lesstof beheerst moet gecombineerd worden met het vermogen die lesstof zinvol toe te passen bij een gegeven groep leerlingen in een gegeven situatie.

Deze brede omschrijving moest natuurlijk geconcretiseerd worden voor het schoolvak geschiedenis. In het najaar van 2000 kreeg het VGN-bestuur via het Landelijk Platform van Vakinhoudelijke Verenigingen de vraag voorgelegd of het in staat zou zijn binnen een jaar een omschrijving te produceren van de door haar gewenste competenties van docenten geschiedenis en staatsinrichting. Die vraag heeft het bestuur voorgelegd aan onze commissie en die heeft in juni vorig jaar gereageerd met een notitie.

Schoolvakbekwaam handelen

Wanneer noemen jullie een leraar competent?

Als hij/zij in staat is tot wat wij 'schoolvakbekwaam handelen' noemen. Men moet in staat zijn om vanuit het vak om te gaan met uiteenlopende praktijksituaties. Dus bijvoorbeeld kunnen inschatten wat kinderen op diverse niveaus en leeftijden aan leerinhouden aankunnen en welke didactiek dan zinvol is. Rekening kunnen houden met sociaal-culturele achtergronden, seksverschillen. Of in staat zijn zowel zinvol bij te kunnen dragen in de samenwerking met vakcollega's als in vakoverstijgend verband.

Je moet zowel naar de leerlingen als naar de (vak)collega's als naar de samenleving in zijn geheel de waarde van je vak kunnen aantonen en duidelijk kunnen maken waarom je het geeft zoals je het geeft.

Hoe stelt de opleiding vast of een student een bepaalde competentie bereikt heeft? Zoals we al aangaven kan een compe-

tentie, simpelweg of je iets werkelijk kunt, alleen blijken in concrete werksituaties: of iemand bijvoorbeeld in staat is een buitenschoolse activiteit als een museumbezoek of een excursie zinvol vorm te geven. Dan komt alles wat je in huis moet hebben aan de orde: beheersing van een bepaalde vakinhoud, het vermogen om het spannend te maken voor een groep kinderen, het vermogen om met ze om te gaan, het vermogen te organiseren! Maar ook een goed doordachte lessenserie kunnen maken geeft blijk van competentie natuurlijk.

De student vult in de loop van zijn opleiding een 'portfolio' (al dan niet digitaal), waarin hij/zij nauwkeurig het eigen leertraject beschrijft. Vindt de student op een gegeven moment op basis van het portfolio dat hij/zij klaar is met een bepaalde competentie, dan organiseert de opleiding een 'assessment', een proefsituatie, waarin de student blijk kan geven dat hij/zij over die competentie beschikt. De opleidingen zijn bezig daartoe een aantal zogenaamde 'kritische situaties' te ontwerpen waarin de student de gelegenheid krijgt te laten zien dat hij/zij een competentie onder de knie heeft.

Werken en leren

Wat gaat de buitenwereld van de veranderingen binnen de opleidingen merken?

De buitenwereld zal vooral worden geconfronteerd met een nieuw opleidingstraject dat een gevolg is van het Educatief Partnerschap: het duale traject.

Studenten worden vrijwel vanaf het begin van hun opleiding naar de scholen gestuurd, ze combineren dan (betaald) werken en leren. De EFA (Educatieve Faculteit Amsterdam) is daar al in september 1999 mee begonnen en ook de opleiding geschiedenis van de Hogeschool Windesheim heeft er al ervaring mee opgedaan. De deelnemende scholen en de opleiding nemen gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor het leertraject van de studenten op zich. De werkzaamheden en leerervaringen op de school en het geleerde op de opleiding moeten in een soort wisselwerking met elkaar komen. Studenten beginnen als onderwijsassistent en doen geleidelijk steeds zelfstandiger werk.

De concrete uitwerking van één en ander is nog niet helemaal geregeld.

Wat blijven de opleidingen zelf 'in huis' doen? Wat gaan de scholen doen? Welke scholen? Hoe kunnen ze het beste op de nieuwe situatie worden voorbereid? Dat alles zal nog uit de evaluaties van de eerste EPS-ervaringen tevoorschijn moeten komen.

De oplossing voor het lerarentekort?

Hoe zien jullie het gevaar van duaal, gelet op de noodsituatie van veel scholen? Het kon wel eens erg verleidelijk worden studenten maar zo snel mogelijk in het diepe te gooien. Dan zijn in ieder geval de uren gevuld!

vorig jaar door de EFA gehouden zijn, dat veel studenten het duale traject positief waarderen. Zo geven 64 van de 81 respondenten te kennen van hun onderwijs-assistentenschap dingen te hebben geleerd die zij nooit op de opleiding, dus in de theorie, hadden kunnen leren en willen 58 studenten er volgend jaar mee doorgaan. Voorlopig hebben we de indruk dat er wel allerlei aanloopmoeilijkheden zijn, maar dat de positieve aspecten van deze nieuwe aanpak van de lerarenopleiding overheersen.

Dat is zeker een gevaar en daarom zal er ook zorgvuldig naar de begeleiding gekeken moeten worden. Het is natuurlijk niet de bedoeling nauwelijks geschoolde mensen meteen met moeilijke zaken op te zadelen. De communicatie tussen opleiding en scholen moet natuurlijk goed zijn. Een ander probleem waar we nu al tegen aan lopen, is de mate waarin studenten in staat zijn zelfstandig over hun leerproces na te denken, problemen onder woorden te brengen en oplossingen aan te dragen. Met de reflectie 'het ging geloof ik wel lekker' kom je natuurlijk niet veel verder! Hier zal duidelijk in de voorbereiding van het duale traject meer aandacht aan moeten worden besteed. Niettemin blijkt uit de eerste systematische evaluatie van pilots die in mei

In november 2001 werd een conferentie gehouden over EPS, waarin de deelnemers eerste ervaringen uitwisselden.

VMBO

In 2003 wordt voor het eerst het nieuwe vmbo-examen afgenomen. Uit de zes inhoudelijke kerndelen van het nieuwe examenprogramma zijn kerndeel 4, 'Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland', en 7, 'De koloniale relatie Indonesië-Nederland', uitgekozen voor het centraal schriftelijk examen.

In de gemengde leerweg en de theoretische leerweg komen daar nog de bijpassende verrijkingsdelen 1, 'Het Indonesisch-Nederlands conflict 1945-1949', en 4, 'Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland', bij.

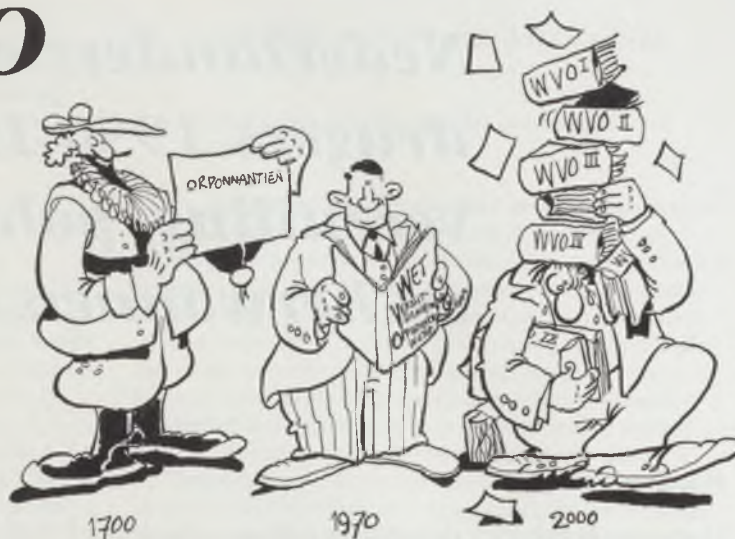
Verder hoort ook het algemene kerndeel 3 bij het centraal examen: 'Leervaardigheden in het vak geschiedenis en staatsinrichting'.

Een voorlopige versie van het nieuwe examenprogramma vmbo is destijds afgedrukt in *Kleio 2/2000*. De definitieve versie is vrijwel identiek.

De onderwerpen worden op drie niveau's geëxamineerd: er zijn varianten voor de basisberoepsgerichte leerweg, de kaderberoepsgerichte leerweg en voor de gemengde en theoretische leerweg. De tekst die in *Kleio 2/2000* cursief is afgedrukt, is niet van toepassing op de basisberoepsgerichte leerweg.

U kunt de voorlopige versie alvast gebruiken wanneer u zich op de onderwerpen wilt oriënteren. In *Kleio 5* zullen de drie examenprogramma's, als waren het stofomschrijvingen, voor alle zekerheid in hun geheel worden afgedrukt. We hopen dan ook een informatief artikel te hebben over de examenvragen voor de basisberoepsgerichte leerweg. Op dat niveau zijn nog nooit geschiedenisexamens afgenomen. Het Cito is bezig met pilots en het maken van voorbeeldvragen.

In september 2001 is gestart met het onderwijs, zoals dat voor vmbo in het examenprogramma is omschreven. Enkele methodes waren toen al klaar; in ieder geval zo ver dat er aan een onderwerp begonnen kon worden.

De vmbo-methodes werken vaak met losse katernen.

Op het moment lijkt het erop dat de delen, die ingaan op de voor 2003 verplichte CSE-onderwerpen, er in in september a.s. zullen zijn.

Het onderwerp 'Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland' is nieuw. Het is de traditie dat leraren zich maar in één nieuw onderwerp per jaar hoeven in te lezen. Maar pas op: ook het onderwerp 'De koloniale relatie Indonesië-Nederland' is opnieuw omschreven. Als u het 'oude' eindexamenkatern van de afgelopen twee jaren wilt gebruiken, moet u uitzoeken wat daarin teveel staat of ontbreekt. De inhoud van dit onderwerp voor 2003 is niet volledig hetzelfde als in 2001 en 2002.

Tenslotte

We hebben nog niets gehoord over mogelijkheden tot nascholing. Zou het echt zo zijn dat de lerarenopleidingen geen ondersteuning kunnen bieden aan docenten die nu met de vraag zitten: hoe geef ik goed les over sociale zekerheid en verzorgingsstaat? Zeker de onderdelen 2 en 3 van het verrijkingsdeel zullen niet iedereen even helder voor ogen staan.

Heeft u suggesties, geef ze door aan de redactie. We nemen ze op in een volgend nummer.

Tineke Bogaerts

Verrijkingsdeel 4 Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland

De kandidaat kan:

1. beschrijven hoe leef- en werkomstandigheden in de 19^e eeuw de volksgezondheid beïnvloedden;
  - voeding / gezondheidszorg / woon- en werkomstandigheden / hygiënische omstandigheden.
2. voorbeelden geven van de invloed van wetenschap en techniek en van maatregelen van de overheid op de verbetering van de volksgezondheid in de 19^e en het begin van de 20ste eeuw;
  - ontwikkeling vaccins / antibiotica / chirurgie / medische wetenschap,
  - vaccinatieprogramma's / sociale wetgeving / aanleg riolering en waterleiding.
3. veranderingen in de 20ste eeuw in opvattingen over leven en dood en in verwachtingen van mensen ten aanzien van de mogelijkheden van de medische wetenschap beschrijven en over deze veranderingen een eigen standpunt weergeven en toelichten.

Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990: verzuiling, polarisatie en herwonnen consensus

Hoofdvraag:

Hoe ontwikkelde zich de politieke cultuur in Nederland in de periode 1950-1990?

Verantwoording

34

Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen gaf de opdracht een thema te ontwikkelen binnen het subdomein 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland'.

Het gekozen thema richt zich op de relatie burgers-gezagsdragers in de tweede helft van de twintigste eeuw, een periode waarin een decennia-oude, op consensus gerichte politieke cultuur aan veranderingen onderhevig was. Onder 'politieke cultuur' wordt verstaan: het geheel van fundamentele normen, emoties en inzichten die vorm geven aan politieke processen, voor zover zichtbaar in vormen van politiek gedrag.

Het thema geeft de leerling zicht op de emancipatieprocessen van groepen Nederlandse burgers, met name vrouwen en jongeren, en op de met deze processen gepaard gaande actievormen. De burgers brachten met hun eisen politieke en maatschappelijke gezagsdragers in grote verlegenheid en bevorderden polarisatie binnen het politiek en maatschappelijk bestel.

Het thema geeft de leerling tevens zicht op gelijktijdige sociaal-economische veranderingsprocessen die zowel de voedingsbodem als de context van de genoemde veranderingen vormden.

Het thema bestrijkt bepaalde aspecten van de politieke cultuur uit de periode 1950 – 1990. Als startjaar is 1950 gekozen, omdat in dat jaar het verzuilde politiek-maatschappelijk bestel gericht op een consensuspolitiek nog volop functioneerde en de meeste burgers trouw waren aan het gezag. Als einddatum is 1990 gekozen, omdat dat jaar het einde vormt van een decennium waarin een buitenparlementair actiewezen plaats maakt voor een nieuwe vorm van consensus met kernwoorden als 'poldermodel' en 'civil society'.

Het thema leent zich voor het vaststellen van overeenkomsten met aspecten van het huidige politieke bestel en

reikt mogelijke verklaringen aan voor het gedrag van heden-daagse gezagsdragers.

Het thema is ontleend aan het subdomein 'politiek systeem en politieke cultuur in Nederland'. De specificaties c, d en e, gericht op het emancipatieproces van groepen burgers en op de effecten ervan voor de politieke cultuur en het daarmee verbonden politiek systeem, staan in dit thema centraal.

Het emancipatieproces was deels een reactie op de groeiende macht en gezag van een sterk regelende overheid (specificatie a). De in de aanhef van het subdomein genoemde omstandigheden en processen krijgen ruime aandacht.

De begrippen 'gezag' en 'gezagsdragers' krijgen een brede vertaling. Zo maakt de leerling kennis met de vervlechting van ideeën en belangen tussen een politieke en een maatschappelijke elite. De leerling krijgt inzicht in de Nederlandse politieke cultuur met kenmerkende begrippen als verzuiling, ontzuiling, pacificatie, consensus en maatschappelijk middenveld.

Speciale aandacht krijgt de verhouding gezag – media (specificatie f). De media ontworstelden zich aan een politieke bevoogding, en oefenden vervolgens grote invloed uit op het gedrag en op de besluiten van politici.

De specificaties b en g nemen binnen het thema een ondergeschikte plaats in. Voor de laatste specificatie is vanwege haar bijzondere aard binnen dit thema geen ruimte.

De historische begrippen en namen zijn in de tekst vet aangegeven. Ze kunnen in het Centraal Examen afzonderlijk worden bevraagd. In het historische kader is een aantal begrippen vet gedrukt. Ze maken deel uit van de stofomschrijving; ze keren in de andere hoofdstukken terug.

Het thema voert de leerlingen een relatief onbekend terrein binnen en vraagt zowel een verbreding als een verdieping van kennis. In het historische kader wordt de basis- of voorkennis gegeven die o.a. op grond van de kerndoelen basisvorming mag worden verwacht.

Het thema leent zich voor een reeks van vaardigheden genoemd in domein A van het examenprogramma. In het bijzonder gaat de aandacht uit naar 'continuïteit en discontinuïteit'. Er is een ruime voorraad schriftelijke en visuele bronnen beschikbaar.

Dit thema biedt geen casussen. De CEVO geschiedenis kan een of meerdere casussen opnemen in het Centraal Examen, mits een casus past binnen de stofomschrijving van dit thema.

Historisch Kader

Na de grondwetswijziging van 1848 ontwikkelde zich in Nederland een **parlementaire democratie**. Aanvankelijk lag de politieke macht in handen van de gegoede burgers. Tussen 1870 en 1900, een periode van ingrijpende crises en verandering, ontstonden politieke partijen die opkwamen voor de rechten van de kleine burgerij, boeren en arbeiders. Strijdpunten waren de uitbreiding van het kiesrecht, de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs aan het openbaar onderwijs en de sociale taak van de staat. Over deze punten waren de politieke partijen lange tijd sterk verdeeld. De grondwetswijziging van 1917 stond in het teken van een pacificatie, waarbij o.a. het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd.

Het politieke bestel in Nederland werd in de eerste helft van de twintigste eeuw gevormd door de staat, politieke partijen en maatschappelijke belangengroepen. Sinds de eeuwwisseling was de politieke macht verschoven van het Binnenhof naar het veelvormig overleg tussen uitvoerend gezag en allerlei gezagsdragers die deze partijen en groepen vertegenwoordigden. In het parlement werden de bereikte compromissen gelegitimeerd. Tussen 1917 en 1939 kreeg een **consensuspolitiek** geleidelijk vorm. Deze politiek had ook invloed op de daling van het aantal grote stakingen in Nederland na 1917.

De **politieke cultuur** werd in Nederland een verzuilde cultuur. **Verzuiling** is een verticale differentiatie van de samenleving op grond van verschillen op levens- en wereld-beschouwelijk gebied. Vanaf circa 1900 tot in de jaren zestig was Nederland sterk verzuild. De zuilen waren gemeenschappen die bestonden uit een dicht geweven netwerk van stichtingen, verenigingen en organisaties. Elke zuil kende een kleine bovenlaag van politieke en maatschappelijke gezagsdragers.

Tot in de jaren vijftig was trouw aan het gezag een gewaardeerde eigenschap van de Nederlandse burger. De burger, zo kreeg hij van jongs af aan te horen, diende gezag te eerbiedigen en diende in het bijzonder trouw te zijn aan de gezagsdragers binnen de eigen zuil. Er was een beperkte ruimte voor minderheidsgroepen die vonden dat gezag niet vanzelfsprekend is, maar moet worden verworven en erkend.

Tussen 1917 en 1940 hadden **confessionele partijen** een doorslaggevende invloed op de samenstelling van de regering. Ze sloten de sociaal-democraten tot 1939 van regeringsdeelname uit. Vlak na de Tweede Wereldoorlog hoopten groepen Nederlanders tevergeefs op een doorbraak naar een modern partijenstelsel en een moderne partijpolitiek. De in 1939 gevormde regeringscombinatie, met als kern de katholieken en de socialisten, werd in 1946 als rooms-rode coalitie hervat en in het belang van de wederopbouw tot 1958 voortgezet.

Hoofdstuk 1

De politieke cultuur en het politieke bestel in de jaren vijftig

1.1 Hoe gingen de gezagsdragers met elkaar om?

De **politieke en maatschappelijke gezagsdragers** waren de leidinggevende functionarissen van de vier zuilen: de katholieke, de protestantse, de socialistische en de liberale. Zij kwamen elkaar in de besturen van verschillende organisaties tegen en vormden vaak onderling een informele, soms hechte band. Deze verzuilde elites regelden hun problemen onderling in een geïnstitutionaliseerd en goed gesmeerd overleg. Elke zuil op zichzelf vertegenwoordigde een minderheidsgroepering. Het werd niet op prijs gesteld wanneer de ene zuil kiezers uit een andere zuil probeerde los te weken.

Een politieke beslissing kon uitsluitend genomen worden op grond van een compromis tussen zuilen. In een sfeer van zakelijk beraad herleidden de elites elk vraagstuk, voor zover mogelijk, tot een kwestie van distributie. Het **evenredigheidsbeginsel**, o.a. de getalsverhouding binnen het parlement, bepaalde de verdeling. Om wederzijds ingrijpende concessies te kunnen doen in ideologisch beladen kwesties was voor hen geheimhouding een elementaire vuistregel. Het grote publiek werd buiten de politieke besluitvorming gehouden.

1.2 Hoe oefenden de politieke gezagsdragers invloed uit op het leven van de Nederlanders?

Door een hiërarchische wijze van besturen wisten de politieke gezagsdragers de verzuilde achterbannen goed in bedwang te houden. Het grootste deel van de burgers maakte opvallend weinig gebruik van de mogelijkheid om buiten de daartoe bestemde kanalen, zoals partijcongressen, een zelfstandige opinie te laten gelden in de politiek. Slechts een miniem deel van de burgers participeerde in de politieke arena via de kaders van partij en vakbeweging.

In het openbaar cultiveerden politieke gezagsdragers de grote ideologische verschillen tussen de zuilen. Deze werden zichtbaar in de partijprogramma's en hoorbaar in de achterban. De achterban in elke zuil liet zich door de gezagsdragers mobiliseren om te ageren tegen de opvattingen die in de andere zuilen leefden, zoals tijdens de verkiezingsstrijd van 1956. Het grootste deel van de bevolking stemde trouw op de zuilgebonden partij. Bij verkiezingen bleven dan ook grote verschuivingen in de zetelverhouding uit.

Door van hogerhand een beroep te doen op een algemeen besef van saamhorigheid werden tijdens de jaren 1945-1960 politieke stabiliteit en arbeidsvrede gestimuleerd.

De gezagsdragers heersten ook op het terrein van de persoonlijke omgangsvormen. Zij beschouwden het als hun plicht de bevolking mentaal te beschermen en op te voeden tot fatsoenlijke, zuinige, hardwerkende en gezagsgetrouwe burgers.

1.3 Waarom werd er in de politieke cultuur zoveel nadruk gelegd op consensus en ordening?

Onder de politici heerste angst voor een terugkeer van de langdurige werkloosheid in Europa. Om dit te vermijden was eendracht noodzakelijk. De **Katholieke Volkspartij** en de **Partij van de Arbeid**, die tussen 1946 en 1958 de politieke spil van het regeringsbeleid vormden, legden ook een directe relatie tussen het belang van een politieke en maatschappelijke consensus en de wederopbouw.

De maatschappelijke orderingsdrang kwam ook voort uit de angst voor moreel verval van de bevolking en voor de politieke of maatschappelijke verschuivingen die dit verval zou meebrengen. Naar de mening van de gezagsdragers zou de bevolking in de jaren van crisis, bezetting en wederopbouw het politieke en maatschappelijke gezag zijn gaan negeren. Ook waren ze bang voor de maatschappelijke gevolgen van de industrialisatie, in het bijzonder voor een 'crisis binnen het gezin'.

1.4. Hoe was de politieke cultuur van consensus en ordening in de praktijk zichtbaar?

Gaandeweg deelden bijna alle partijen de overtuiging dat de **staat** binnen het politieke bestel verantwoordelijk was voor de kwaliteit van het samenleven. De regering had de taak om in samenwerking met de sociale partners te zorgen voor volledige werkgelegenheid, arbeidsrust en sociale zekerheid. Belangrijke delen van haar beleid legde de regering voor aan de **Sociaal-Economische Raad** (1950). Op het terrein van de loonvorming was de regering verplicht om advies te vragen aan de **Stichting van de Arbeid** (1945), waarin werkgevers, vakbonden en landbouw- en middenstandsorganisaties eendrachtig samenwerkten. Zo verzekerde de regering zich van de instemming van de sociale organisaties, terwijl zelf het besluitvormingsproces rond het loonbeleid registreerde.

De overheid voerde voor het behoud van het gezin als maatschappelijke kerneenheid een actieve gezins- en huwelijkspolitiek en stelde in dit kader een nieuw ministerie, het ministerie van Maatschappelijk Werk in. De morele bezorgdheid van de gezagsdragers leidde tot een enorme groei van een heel netwerk van instellingen voor sociale zorg.

Hoofdstuk 2

Trouw aan het gezag, maatschappelijke verhoudingen in de jaren vijftig

2.1 Welke invloed hadden ouders op het leven van jonge Nederlanders?

Het gezin werd algemeen geaccepteerd als de kern van de samenleving. De opvoeding binnen het gezin werd gezien als een goede voorbereiding op het maatschappelijk functioneren.

Bij de opvoeding lag een sterke nadruk op gezag. Ouders hanteerden strenge richtlijnen; vooral in de puberteit werd grote waarde gehecht aan een strakke opvoeding en aan gehoorzaamheid aan ouders en aan gezagsdragers buiten het gezin. Binnen het gezin gold meestal een veronderstelde **harmonieuze ongelijkheid**. Dit ideaalbeeld bepaalde ook in belangrijke mate het verschil in opvoeding en onderwijs tussen jongens en meisjes. De vrijetijdsbesteding van jongeren werd door ouders sterk gereguleerd. De overheid kwam hen te hulp door gesubsidieerd jeugdwerk of sport, of door vrijheidbeperkende maatregelen als filmcensuur en dansverboden.

2.2 Welke invloed hadden kerken op het leven van Nederlanders?

Naast het gezin stond 'de kerk' in het leven van de meeste Nederlanders centraal. De invloed van kerken beperkte zich niet tot levensbeschouwelijke zaken, maar strekte zich uit tot verschillende terreinen van het leven van mensen o.a. onderwijs, ziekenzorg, armoedebestrijding, vrijetijdsbesteding. Voor deze terreinen bestonden vele verzuilde organisaties die in een toenemende mate door de overheid werden gesubsidieerd.

Opvoeding en onderricht binnen eigen zuil of kerkelijk verband vulden opvoeding en onderricht door ouders aan of reguleerden deze. Deze nauwe relatie moest de trouw aan de eigen zuil waarborgen. Buiten het economische terrein werden contacten met leden van andere zuilen zoveel mogelijk vermeden.

Trouw aan het gezag was een centrale gedachte bij de opvoeding en het onderwijs. In de talrijke dorpen en kleine steden maakten de kerkelijke gezagsdragers deel uit van de plaatselijke elite. Op basis van het nog bestaande stands- en klassendenken rekenden ze op een vanzelfsprekende erkenning van hun gezag. Een openlijke ontkennning van dit gezag kon niet alleen leiden tot (al of niet tijdelijke) uitsluiting uit 'de kerk', maar ook tot verlies van werk of van noodzakelijke voorzieningen.

Op nationaal niveau hadden de grote kerkgenootschappen door het overwicht van confessionele partijen binnen de regering en het parlement grote invloed. Wetten en regels weerspiegelden een **christelijk-ethisch denken**. De belangen van confessionele groepen kregen voorrang boven de belangen van andersdenkenden, bijvoorbeeld op het terrein van het onderwijs of de gezinspolitiek. Niet-kerkelijken voelden zich vaak in hun vrijheden beperkt, bijvoorbeeld als het ging om levensbeschouwelijke keuzes of om regelingen rond de verplichte zondagsrust.

2.3 Welke invloed hadden arbeidsorganisaties op het leven van Nederlanders?

Er waren drie verzuilde vakcentrales: de Katholieke Arbeidersbeweging, het Nationaal Verbond voor Vakverenigingen en het Christelijk Nationaal Vakverbond. Elke vakcentrale kende een aantal aangesloten vakbonden. Hiervan was circa 40% van de werknemers lid.

De bonden behartigden niet alleen de materiële belangen van de arbeiders maar kwamen op voor 'heel de arbeider'. Ze hadden invloed op vele andere terreinen, zoals volksgezondheid, vrije tijdsbesteding, huisvesting, verzekeringen, volkswontwikkeling en pers.

De vakcentrales werden gezien als de spreekbuis van alle werknemers in Nederland. Vakbondsleiders deelden met andere gezagsdragers een vanzelfsprekend gezag. Zij predikten – evenals politieke en kerkelijke gezagsdragers – de boodschap van matiging en zuinigheid in Nederlandse gezinnen.

Op het terrein van de arbeid stonden ze voor **sociale harmonie**. Stakingen werden als een verouderd dwangmiddel afgewezen. Vanaf 1955 groeide onder arbeiders verzet tegen deze koers: de lonen bleven achter bij de economische ontwikkeling en er werd niets bereikt op het terrein van de economische medezeggenschap van arbeiders.

Hoofdstuk 3

Een samenleving in verandering, Nederland in de jaren vijftig en zestig

3.1 Welke veranderingen vonden in de Nederlandse samenleving plaats?

Tussen 1950 en 1970 werd in de Nederlandse samenleving eerst geleidelijk en na 1965 versneld een mentaliteitsverandering zichtbaar. Nederlanders gingen andere eisen stellen aan zich zelf, aan elkaar en aan de gezagsdragers. De wereld van jong en oud werd breder. Mensen werden mondiger. Tegelijk nam de sociale controle af.

Deze mentaliteitsverandering viel samen met ingrijpende sociaal-economische veranderingen. De landbouwsector industrialiseerde in een versneld tempo. Voor een groot deel van de snel groeiende Nederlandse bevolking veranderde de woon-, werk- en leefomgeving. Traditionele sociale verbanden, kenmerkend voor de kleine steden en dorpen, werden doorbroken. Gelijktijdig groeide het aantal overheidstaken.

3.2 Welke economische ontwikkelingen droegen bij aan deze veranderingen?

De industrialisatiepolitiek van de Nederlandse overheid wierp na 1955 haar vruchten af. De industriële basis van Nederland werd sterk verbreed. Door fusies en schaalvergroting verdwenen de traditionele kleine bedrijven en de huisindustrie. De industriële productiviteit nam aanzienlijk toe. Rationalisering, schaalvergroting en verhoging van efficiency werden ook sleutelwoorden in andere economische sectoren. Het transportwezen onderging een revolutie.

De structuur van de beroepsbevolking veranderde. Naast werk in de industrie vonden steeds meer mensen werk in de commerciële dienstverlening en bij de overheid.

De mobiliteit van de bevolking nam toe. Het werk en bijbehorende scholing concentreerden zich in uitdijende industriële en commerciële stadskernen. Er ontstond in de jaren zestig een intensief woon- en werkverkeer tussen deze kernen en de forensengemeenten waar ook een wassende stroom migranten uit de agrarische regio's in Nederland huisvesting vond.

De jaarlijkse stijging van lonen en de toegenomen vrije tijd in de jaren zestig gaven Nederlanders meer zelfvertrouwen.

3.3 Welke culturele ontwikkelingen droegen bij aan deze veranderingen?

Het medium televisie verbreedde het wereldbeeld van Nederlanders.

Dankzij de welvaart ontwikkelde zich een **moderne consumptiemaatschappij**, naar Amerikaans model.

De hogere eisen die het productieproces aan het schoolingspeil stelde, leidden tot een forse uitbreiding van de deelname aan hoger onderwijs. Kinderen uit middengroepen en uit een deel van de arbeidersklasse werden door studiebeurzen (1961) en kinderbijslag in staat gesteld hogere opleidingen te volgen en kregen meer kans op een 'goede baan'.

Binnen de verzuilde organisaties namen de beter geschoolde jongere generaties langzaam maar zeker afstand van de opvattingen van de verzuilde elite. Sociaal-politieke problemen moesten volgens hen pragmatisch worden opgelost door een moderne overheid met haar ambtenarenapparaat.

Door de groeiende welvaart en de komst van de **verzorgingsstaat** voelden Nederlanders zich niet meer zo afhankelijk van de traditionele gezagsdragers. In geval van nood was er nu recht op een uitkering van overheidswege, vastgelegd in de Algemene Bijstandswet (1963).

Deze ontwikkelingen versterkten het **secularisatieproces** in de Nederlandse samenleving en bevorderden **ontzuiling**.

3.4 Welke veranderingen werden in de politieke cultuur zichtbaar?

In de loop van de jaren vijftig raakten veel gezagsdragers er geleidelijk van overtuigd dat Nederland op weg was naar een andere samenleving. Om onrust, spanningen en geweld in de overgang naar de nieuwe samenleving te vermijden en greep op de bevolking te houden vonden gezagsdragers het verstandig vroegtijdig tot aanpassingen te komen.

Zo blokkeerde een confessionele meerderheid in het parlement niet langer veranderingen in de positie van de gehuwde vrouw. In 1956 werd na het aanvaarden van de **motie Tendeloo** in 1955 de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw afgeschaft.

Het verzuilde politieke bestel stond in de ogen van politiek betrokken groepen intellectuelen een zakelijke-neutrale benadering van 'een samenleving in verandering' in de weg. In deze kringen was de ergernis over het **Bisschoppelijk Mandement (1954)** groot. In de politieke cultuur maakte moralisme geleidelijk plaats voor tolerantie. In kerkelijke kringen lag het initiatief bij het bestuur van de Hervormde Kerk. In het begin van de jaren zestig volgden katholieke lei-

ders als **bisschop Bekkers** deze lijn. Ze predikten openheid, eenheid en individuele verantwoordelijkheid in de samenleving.

Onder druk van een groot ledenverlies verlegden vakbonden hun koers. In plaats van de verdediging van algemene maatschappelijke belangen richtten zij zich op de verdediging van de materiële belangen van hun leden. Ze waren ook in toenemende mate bereid tot een confrontatie met overheid en met werkgevers.

Onder intellectuelen en jonge professionals groeide de behoefte aan vernieuwing. Ze waren ontstemd over de ondoorzichtige wijze waarop een oudere generatie bestuurders haar macht uitoefende. In de eerste helft van de jaren zestig sympathiseerden ze met de eerste maatschappelijke protestbewegingen onder jongeren tegen o.a. de NAVO en de nucleaire bewapening.

■ Hoofdstuk 4

Gezag onder druk: emancipatie van jongeren in de jaren zestig en zeventig

38

4.1 Welke veranderingen werden zichtbaar in de houding van jongeren ten opzichte van het gezag?

De werkende jeugd ontwikkelde een eigen leefstijl, o.a. zichtbaar in het verschijnsel nozem. Schoolgaande jongeren – met name uit de maatschappelijke middengroepen – ontwikkelden eigen subculturen. Bepaalde kenmerken van deze jeugdculturen als een eigen gedrag, eigen uiterlijk en eigen opvattingen, o.a. over seksualiteit, botsten met de traditionele normen en waarden van de gezagsdragers. Er was vaak eerder sprake van een vertrouwensbreuk dan van een gezagscrisis.

4.2 Welke specifieke ontwikkelingen stimuleerden deze veranderingen?

([De onderstaande ontwikkelingen moeten worden gezien in het licht van de veranderingen beschreven in hoofdstuk 3.]

Jongeren beschikten over meer geld en over meer mogelijkheden voor eigen vrijetijdsbesteding. Door de groeiende vraag naar arbeid stegen de jeugdlonen. De stijging in het gezinsinkomen werkte door in de verhoging van het zakgeld van schoolgaande jongeren.

Het aantal jongeren dat minstens tot het 18e jaar volledig dagonderwijs volgde steeg vanaf het einde van de jaren vijftig snel. Universiteiten werden vanaf het midden van de jaren zestig overstroomd door jaarlijks steeds grotere studentaantallen. Belangrijke levenservaringen werden in toenemende mate opgedaan in schoolverband. De afstand tot de – vaak minder geschoolde – ouders werd groter.

Onder de indruk van snelle veranderingen in de samenleving lieten zowel ouders als andere gezagsdragers traditionele opvoedingsmethoden geleidelijk los en toonden soms openlijk respect voor de idealen van de jeugd. Ze stimuleerden

jongeren tot deelname aan de politiek, tot voor kort het terrein van oudere generaties. Binnen een aantal politieke partijen wisten jongerenafdelingen vernieuwingen af te dwingen.

4.3 Hoe confronteerden jongeren gezagsdragers met hun eisen?

In 1965 ontstond in Amsterdam de provobeweging. **Provo** stelde in ludieke acties op straat de 'burgerlijke' welvaartssamenleving aan de kaak en plaatste daartegenover eigen waarden: vrijheid, gelijkheid en creativiteit. Provo's brachten het gezag in diskrediet door het met eenvoudige provocaties telkens weer te verleiden tot massaal en buitensporig geweld. Ze onderkenden het belang van de media voor hun acties.

Naar het voorbeeld van de provo's gingen groepen beter opgeleide jongeren in delen van het land de straat op voor 'meer democratie in de samenleving', voor 'inspraak en medezeggenschap'.

Het groeiend verzet tegen de oorlog in Vietnam stimuleerde landelijke protestbewegingen. Jongeren hanteerden actievormen waarop politieke gezagsdragers niet snel greep kregen, zoals de 'sit-in', de 'teach-in', en de 'happening'.

Verzet tegen politiek en verzet tegen maatschappelijk gezag gingen aan het einde van de jaren zestig hand in hand. In het onderwijs werden de autoritaire gezagsstructuren en het conservatieve leerprogramma fel bekritiseerd. Om een democratisering van de gezagsverhoudingen af te dwingen kozen studenten voor het actiemiddel bezetting. Na 1970 volgden groepen scholieren in het voorgezet onderwijs hun voorbeeld, of dreigden ermee. Ze vroegen om leerlingenparlementen, inspraak in het rooster en egalitaire gedragsvormen binnen school.

In de jaren zeventig verbreedde de politieke protestbeweging van jongeren. Actievoeren tegen al dan niet vermeende misstanden werd min of meer een vanzelfsprekendheid. 'Het gezag' diende kritisch te worden benaderd. Een deel van de jongeren, bijvoorbeeld in de **kraakbeweging**, koos voor radicalere vormen van buitenparlementair verzet waarin het gezag van de overheid ter discussie werd gesteld of werd afgevoerd. Een ander deel van de jongeren hield vast aan ludieke acties tegen de overheid en wees zo op gebreken of tekorten in de samenleving, een trend die aan het eind van de jaren zestig was ingezet door de **Kabouterbeweging**.

4.4 Wat waren de reactiepatronen van de (politieke) gezagsdragers?

Autoriteiten sloegen in eerste instantie de ondermijnende aanvallen van jongeren op hun gezag af. Het harde optreden van de politie tegen bijv. provo's verdedigden ze vanuit een nog heersende regentenmentaliteit.

Geleidelijk kozen gezagsdragers voor een meer flexibele en tolerante benadering. Het autoritaire gedrag veranderde in een milde vorm van paternalisme, o.a. zichtbaar in milde vormen van rechtshandhaving. Door het openlijk tonen van begrip, het voeren van vele gesprekken en het geven van inspraak hoopten ze de greep op jongeren en hun organisaties te herstellen.

Vormen van **burgerlijke ongehoorzaamheid** werden lange tijd door de overheden geaccepteerd zo lang deze maar niet gepaard gingen met geweld of beschadigingen van eigendommen.

4.5 Welke ontwikkelingen in de jaren zeventig wezen op een verander(en)de positie van jongeren in de politieke cultuur?

In de jaren zeventig waren openbaarheid, inspraak en medezeggenschap voor jongeren geen loze kreten meer, getuige het bestaan van schoolparlementen, wijkraden, of wetswinkels.

Overheden en volksvertegenwoordigers voelden zich sneller gecontroleerd en waren eerder bereid tot een publieke verantwoording ten overstaan van kritische jongerengroepen. Formele jongerengroepen kregen makkelijker toegang tot overheden en parlement.

In de politiek, in het onderwijs en in het leger werden aan jongeren rechten toegekend. In deze sectoren kregen ze meer ruimte voor een mondig gedrag. Partijen deden hun best door het vernieuwen van partij- en verkiezingsprogramma's jongeren voor zich te winnen. Zo werd bijvoorbeeld de kiesgerechtigde leeftijd verlaagd tot 18 jaar.

Hoofdstuk 5

Gezag onder druk: emancipatie van vrouwen in de jaren zestig en zeventig

5.1 Welke veranderingen werden zichtbaar in de traditionele gezagsverhoudingen binnen het gezin en tussen de seksen?

Het ideaalbeeld van het gezin met daarin de traditionele rollen van de echtgenote/moeder en van meisjes kwam sterk onder druk te staan.

De groeiende welvaart in Nederland bevorderde een geleidelijke stijging van beroepsarbeid door de gehuwde vrouw. Door de invoering van de pil (1963) konden vrouwen hun vruchtbaarheid vrij gaan regelen en ging men geslachtsverkeer en voortplanting voortaan losser van elkaar zien. In samenhang met deze ontwikkelingen voltrok zich een algemeen proces van **individualisering**. Niet langer traditie, maar persoonlijke behoeften werden richtinggevend voor het gedrag in gezinsverband. Dat manifesteerde zich o.a. in het losser worden van de huwelijksmoraal.

In de jaren zeventig ontstonden naast het traditionele gezin nieuwe vormen van samenleven en ouderschap.

5.2 Welke specifieke ontwikkelingen stimuleerden deze veranderingen?

(De onderstaande ontwikkelingen moeten worden gezien in het licht van de veranderingen beschreven in hoofdstuk 3.)

De toetreding van de vrouw tot de arbeidsmarkt werd bevorderd door een complex van factoren. Allereerst ontwikkelingen op de arbeidsmarkt: de afname van het aantal ongehuwde vrouwen en de stijgende vraag naar arbeid in de sectoren verpleging, onderwijs en administratie. Vervolgens ontwikkelingen thuis: de mechanisering van het huishouden en na 1965 de daling van het kinderaantal. De kenmerkende grote gezinnen van katholieken en gereformeerden verdwenen bijna helemaal.

In de jaren zestig verkleinden de meisjes en vrouwen hun onderwijsachterstand op jongens en mannen, getuige de groeicijfers in het vervolgonderwijs, al kwamen ze nog vaak in lagere onderwijssoorten terecht.

Beter opgeleide vrouwen werden zich, mede onder invloed van populaire egalitaire ideeën, scherper bewust van ongelijkheid tussen seksen op de arbeidsmarkt en in de politiek.

Tussen 1968 en 1970 ontstond in Nederland de **tweede feministische golf**. Twee feministische organisaties, **Man Vrouw Maatschappij** en **Dolle Mina**, gaven dit feminisme vorm en stimuleerden een verdere individualisering van de maatschappelijke verhoudingen en ontvoogding van de positie van vrouwen.

5.3 Hoe confronteerden vrouwenbewegingen gezagsdragers met hun eisen?

De eisen die MVM en Dolle Mina aan gezagsdragers stelden, kenden een sterk verschillende toonzetting maar vertoonden wat de inhoud betreft duidelijke overeenkomsten.

Voor de actiegroep Dolle Mina (1970) vormde het ludieke anarchisme van Provo de grondslag. Zij richtte fel de publieke aandacht op de achterstelling en onderdrukking van vrouwen en bepleitte feministische doelstellingen: legalisering van abortus, gratis kinderopvang en gelijkstelling van mannen en vrouwen in arbeid en onderwijs. MVM (1968) trad verhoudingsgewijs wat gematigder op. Deze pressie- en lobbygroep spande zich meer pragmatisch in voor de gelijke kansen van mannen en vrouwen. Zij vroeg om 'positieve discriminatie', een voorrangsbeleid voor vrouwen.

Het belangrijkste strijdpunt van deze tweede feministische golf vormde de strijd voor een vernieuwde abortuswetgeving. Gedurende de jaren zeventig voltrokken zich acties en demonstraties waarbij vooral Dolle Mina en 'Wij vrouwen eisen' in de weer waren. Climax vormde de bezetting van de met sluiting bedreigde Bloemenhovekliniek, een abortuskliniek te Bloemendaal, in 1976.

5.4 Wat waren de reactiepatronen van de gezagsdragers?

Tot ver in de jaren zeventig hield een deel van de politici en maatschappelijke gezagsdragers vast aan traditionele opvattingen rond huwelijk en gezin. Het centrale strijdpunt in de jaren zeventig vormde de abortuskwesitie. Tussen 1970 en 1981 werden zeven wetsvoorstellen ingediend om de abortus te regelen. Met moeite werd in 1981 een politieke meerderheid gevonden voor een compromis: abortus bleef opgenomen in het Wetboek van Strafrecht maar was niet meer strafbaar, mits de wetsregels werden nageleefd.

Tijdens de jaren zeventig wijzigde de overheid geleidelijk haar beleid ten gunste van de wensen van de vrouwenbeweging. Dankzij een wetwijziging in 1971 werd de echtscheiding bij gemeenschappelijk verzoek ingevoerd en kon de rechter niet meer het bewijs van duurzame ontwijking van het huwelijk eisen. Ook echtscheiding op eenzijdig verzoek werd voortaan mogelijk.

Het Nederlandse emancipatiebeleid werd in 1974 een officieel feit bij de installatie van de **Emancipatiecommissie**. Aangezet door Europese richtlijnen heeft de overheid tussen 1975 en 1978 wetgeving voor gelijke beloning en gelijke behandeling bij arbeid en in sociale zekerheid gestimuleerd.

5.5 Welke ontwikkelingen in de jaren zeventig wezen op een verander(en)de positie van vrouwen in de politieke cultuur?

De positie van de vrouwen in Nederland is in de loop van de jaren zeventig aanzienlijk versterkt. In het parlement, de provinciale staten en de gemeenteraden is het aandeel van de vrouwelijke politici in de loop van de jaren zeventig gestegen. Ook het aantal vrouwelijke ministers, wethouders en burgemeesters is toegenomen.

Van 1977 tot 1986 waren er staatssecretarissen voor emancipatiebeleid. De Emancipatiecommissie werd in 1981 opgevolgd door de Emancipatieraad die gevraagd en ongevraagd adviezen uitbracht over emancipatiekwesities. Ook in het partijwezen is de invloed van vrouwen gestegen, vooral via de versterking van de vrouwenorganisaties, als de 'Rooie Vrouwen' in de PvdA. Hierdoor zijn de selectiecriteria voor een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst aangepast ten gunste van vrouwen. Politieke of maatschappelijke vrouwenorganisaties kwamen in aanmerking voor gelden uit de jaarlijkse subsidiestroom.

Hoofdstuk 6

Gezag onder druk: de rol van de media in de jaren zestig en zeventig

6.1 Welke veranderingen werden in de jaren zestig zichtbaar in de houding van de media ten opzichte van het gezag?

In het midden van de jaren zestig meldde zich een nieuwe generatie journalisten aan die hun onafhankelijkheid wilde bewijzen. Journalisten hadden tot die tijd in de ogen van de elite een dienende functie. Er was tot dan toe weinig ruimte voor een kritische benadering van de eigen ideeën. Het nieuws werd geredigeerd volgens opvattingen van de betreffende zuil. In de politieke berichtgeving was er een grote, maar tevens kritiekloze aandacht voor autoriteiten.

De traditionele beleefdheid – zo kenmerkend voor de media in de jaren vijftig – maakte plaats voor een confronterende en een ironische benadering van gezag. De journalisten weigerden zich te houden aan ongeschreven regels in de politieke cultuur; gebreken en spanningen in het politieke bestel werden breed uitgemeten.

6.2 Welke specifieke ontwikkelingen in en buiten de media stimuleerden deze veranderingen?

(De onderstaande ontwikkelingen moeten worden gezien in het licht van de veranderingen beschreven in hoofdstuk 3.)

Het aantal zelfstandige dagbladondernemingen liep door ontzuiling, schaalvergroting en fusieprocessen terug van 54 in 1960 naar 28 in 1976. Weinig dagbladen hielden nog vast aan de oorspronkelijk levensbeschouwelijke of religieuze beginselen.

In de tweede helft van de jaren zestig commercialiseerden de media. Vóór 1960 was nog het uitgangspunt dat commercie in de ether in strijd was met de opvoedende waarde van de omroep. In de eerste helft van de jaren zestig beheerste een discussie over het toestaan van commerciële omroep de politiek en de mediawereld. Het **verzuilde omroepbestel** werd opgegooid met de komst van de TROS (1966) en de Veronica Omroep Organisatie (1976).

De televisie, in Nederland geïntroduceerd aan het begin van de jaren vijftig, werd een geliefd massamedium voor de besteding van de toegenomen vrije tijd. Actualiteitenrubrieken, met een groeiend aantal politieke onderwerpen, gingen tot de 'bestgekende' programma's behoren.

De omroepen werden door maatschappelijke veranderingen voor keuzen geplaatst. Herkenbaarheid werd minder bepaald door de eigen identiteit en meer door 'de programma's die het 'm doen'.

De jonge generatie journalisten was breder opgeleid, kwam uit universitaire of professionele beroepsopleidingen, en deelde een sterke ambitie en vernieuwingsgezindheid.

6.3 Hoe kwamen de media in botsing met de gezagsdragers?

De uitzending over beeldreligie van het satirische programma van de VARA 'Zo is het toevallig ook nog eens een

keer' (1964) vormde de eerste grote botsing van een nationale omvang. In de discussie die volgde werd een generatieconflict tussen de gevestigde gezagsdragers en de naoorlogse generatie zichtbaar.

Progressieve kranten en tijdschriften namen in de tweede helft van de jaren zestig stelling tegen de gevestigde autoriteiten en identificeerden zich met de opstandige jongeren (Provo, studenten) en hun ideeën. Een deel van de pers stapte over van gezagsgetrouwe naar kritische journalistiek.

Televisie dramatiseerde en versterkte in heel Nederland tot ongenoegen van de politici de beeldvorming over politieke onlusten in Amsterdam in 1965-1966. De introductie van de televisiecamera op het Binnenhof werkte negatief voor het imago van de politiek. De televisieregistratie van de 'Nacht van Schmelzer' (1966) en het vuurtje dat tevoren in de landelijke kranten was opgestookt leverde veel spanning op met gezagsdragers.

De media zorgden er voor dat voor politici eerst onbespreekbare zaken zoals de legalisering van de verkoop van voorbehoedsmiddelen, abortus en homofilie of nieuwe thema's als milieu, jeugdcultuur, vredesbeweging en Derde Wereld toch op de politieke agenda kwamen te staan. In de jaren zeventig speelden de media een opiniërende rol in de maatschappelijke discussie rond kwesties waar het gezag van de overheid in het geding was, bijvoorbeeld rond de kraakbeweging.

6.4 Wat waren de reactiepatronen van gezagsdragers?

De politici waren gewend de verzuilde media te reguleren en te binden aan (in)formele codes, o.a. een interne censuur. Tot in de tweede helft van de jaren zestig beproefden gezagsdragers dit middel met steeds minder succes.

Om consensus te bewaren tussen voor- en tegenstanders van maatschappelijke vernieuwing, was de regering steeds minder bereid op te treden tegen 'ongewenst gedrag' van de media. Politieke tradities veranderden. De politieke strijd werd persoonlijker. Een lijsttrekker moest 'telegeniek' zijn. In de jaren zeventig werd het aantal politieke (actualiteiten)programma's op radio en televisie opvallend groot. Verschijnselen als 'het wekelijks gesprek met de minister-president', het aanstellen van perswoordvoerders en communicatietrainingen duiden er op dat politici er veel aan gelegen was de invloed op de media te herwinnen of te behouden.

6.5 Welke ontwikkelingen in de jaren zeventig wezen op een blijvende verander(en)de positie van de media in de politieke cultuur?

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig speelden media een belangrijke rol als intermediair tussen burgers en politiek. Niet het parlement, de zaal of de straat, maar de plaats voor de camera werd het toneel waar de politieke strijd in verkiezingstijd wordt uitgevochten ('de media zijn de campagne'). Vooral vanwege de toename van het aantal 'zwevende kiezers' werden media onmisbaar in het politieke spel.

Tussen media en politiek ontstond een ambivalente verhouding: men had elkaar nodig, maar dan vanuit verschillende belangen. Meer dan voorheen bepaalden media wat nieuwswaarde had. Voor de legitimering van hun beleid waren politieke partijen en overheid in belangrijke mate aan-

gewezen op de media. Voor het vroegtijdig verkrijgen van betrouwbare informatie werden media sterk afhankelijk van de overheid of van politieke partijen.

De formele banden tussen media en politieke partijen werden niet hersteld; de informele banden met politieke partijen bleven (bijvoorbeeld in actualiteitenprogramma's) wel duidelijk aanwezig.

Hoofdstuk 7

Gezag onder druk: het politieke bestel in de jaren zestig en zeventig

7.1 Hoe werkten in de Haagse politiek veranderingen in de samenleving door?

'De Nacht van Schmelzer' bevestigde in de samenleving bestaande bezwaren tegen het verzuilde politieke bestel en werd een symbool voor de vermeende onbetrouwbaarheid van de politici, vooral die van de KVP. Openlijk werd de bestaande praktijk van politieke machtsvorming, in het bijzonder de wijze waarop tussen 1958 en 1965 coalities waren gevormd, ter discussie gesteld.

Deze ontwikkeling viel samen met en werd deels gevoed door maatschappelijke veranderingsprocessen waarin het gezag van de traditionele gezagsdragers ter discussie werd gesteld en burgers opkwamen voor hun rechten.

Ook in de politiek maakte de consensusgedachte plaats voor een scherpe **polarisatie**. Ze werd zichtbaar in de debatten tussen volksvertegenwoordigers in en buiten het parlement. Volksvertegenwoordigers en de leden van de regering werden bestookt door actiegroepen van volwassen burgers die inspraak en medezeggenschap eisten. Volksvertegenwoordigers in Den Haag zochten op hun beurt 'de straat' op en speelden veel meer dan voor 1966 in op protestbewegingen op landelijk en op lokaal niveau.

7.2 Hoe werkte de polarisatie in de arbeidsverhoudingen door?

Door een kerend economisch getij na 1969 verkilden de arbeidsverhoudingen verder. De vakbeweging liep te hoop tegen bedrijfssluitingen en massale ontslagen. Om een einde te maken aan de economische neergang en de scherpe polarisatie op het terrein van de arbeid koos de overheid voorzichtig voor een nieuw dirigistisch beleid via de wet op de loonvorming (1970). De vakbeweging eiste in ruil voor de loonregrepen van bovenaf vergaande concessies van de overheid, o.a. verdergaande inkomensnivellering, bescherming van de sociale zekerheid en medezeggenschap. De ondernemers waren fel tegen zulke hervormingen, zij wilden een verdere liberalisering van de arbeidsverhoudingen.

7.3 Wat wilden politieke vernieuwingsbewegingen bereiken?

D'66, opgericht vlak na de Nacht van Schmelzer, wilde naar een **participatiedemocratie** en propageerde een moderne doorbraakgedachte met een partijstelsel bestaande uit een progressief en een conservatief blok. Dat stelsel zou de

kiezer directe invloed moeten geven op zowel de samenstelling als op het vaststellen van de gezindheid van een toekomstig kabinet. Daarnaast bepleitte D'66 een rechtstreekse verkiezing van de minister-president en de vervanging van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging door een districtenstelsel om zo de band tussen kiezer en gekozene te versterken.

Binnen de PvdA stond **Nieuw Links** politieke vernieuwing voor. Ze stond voor een versterking van de interne partijdemocratie. Dankzij Nieuw Links kwam het **Progressief Akkoord** tussen PvdA, D'66 en de PPR in 1969 tot stand. Bij de Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 presenteerde de PvdA samen met D'66 en de PPR een 'schaduwkabinet' van ministeriële personen aan de kiezers.

7.4 Welke effecten hadden de vernieuwingsbewegingen op de politieke partijen?

De politieke partijen moesten zich bij iedere verkiezing waar maken tegenover kritische kiezers die onderdelen van het politieke bestel en het gedrag van politieke autoriteiten ter discussie stelden. In plaats van te 'preken voor eigen parochie' moest via een moderne verkiezingscampagne het groeiend aantal zwevende kiezers worden benaderd. De politieke leiders van de grote partijen, rond 1960 aangetreden, hadden veel moeite met de grotere participatie van de kiezers. Ze lieten de autoritaire stijl van hun voorgangers varen, maar wisten vaak geen goed antwoord op de nieuwe uitdagingen vanuit de maatschappij. Dit maakte hen kwetsbaar. Door het instellen van verschillende commissies, o.a. de commissie ter herziening van de grondwet, gaven ze de indruk politieke hervormingen voor te staan.

7.5 Welke politieke en sociaal-economische vernieuwingen stond het kabinet-Den Uyl voor?

Premier Den Uyl presenteerde zijn ministers als een progressief kabinet dat het verkiezingsprogramma 'Keerpunt '72' van de PvdA, D'66 en de PPR zou uitvoeren. In dit programma waren deze partijen uit op een politieke meerderheid en kondigden ze onder het motto 'spreiding van inkomen, kennis en macht' diepgaande maatschappelijke hervormingen aan. De progressieve drie zetten zich scherp af tegen het confessioneel-liberale beleid dat tussen 1967 en 1972 gevoerd was. Dat was er in hun ogen totaal niet in geslaagd om de vraagstukken van inflatie, werkgelegenheid, milieu, inkomensongelijkheid en politieke participatie aan te pakken.

Het kabinet-Den Uyl legde voorstellen voor structurele vernieuwingen aan de Tweede Kamer voor: een nieuwe regeling van de ondernemingsraden, een wijziging van de grondpolitiek, en de vermogensaanwasdeling. Het kabinet wilde de kiezers meer invloed geven op de samenstelling en het beleid van de kabinetten om zo een einde te maken aan de 'achterkamertjespolitiek' na de verkiezingen.

7.6 Waarom bleven deze vernieuwingen uit?

De linkse ministers kregen van hun achterban nauwelijks ruimte om tot overeenstemming te komen met de confessionele collega's in het kabinet. De spanning was het grootst binnen de PvdA. Tegenover de PvdA-ministers die te maken kregen met een economische crisis, stond een partijkader dat de verrichtingen van de ministersploeg achterdochtig volgde.

De hervormingsvoorstellen van het kabinet ontmoetten in de samenleving veel verzet. Het bedrijfsleven voerde soms een directe obstructiepolitiek. Door de gevolgen van de oliecrisis van 1973 nam de financiële ruimte voor de hervormingsplannen af. De progressieve partijen wilden en konden niet voldoen aan de eisen van de vakbeweging en misten daardoor de directe steun van de vakbeweging.

Hoofdstuk 8

Naar een hernieuwd evenwicht in de verhouding tussen Nederlanders en hun gezagsdragers 1977-1990

8.1 Hoe wijzigden zich de partijpolitieke verhoudingen na de val van het kabinet-Den Uyl (1977)?

Tijdens de langdurige kabinetsformatie van 1977 verspeelde de PvdA door haar eisen regeringsdeelname. Tot halverwege de jaren tachtig voerde de PvdA het verzet aan tegen de politieke koers van CDA en VVD, gericht op bezuinigingen en een terugtrekkende overheid. Deze partijen cultiveerden een negatieve beeldvorming rond de PvdA.

Het christelijk midden keerde terug als politieke factor, belichaamd in het **Christen Democratisch Appel** (1980). De nieuwe partij kreeg een brede basis; veel kiezers waren de polarisatiestrategie van de progressieve partijen beu. Het succes van het CDA werd ook bevorderd door het bewaren van een zekere afstand tot de kerken. De partij herwon aanhang onder groepen die het 'maatschappelijke middenveld' (o.a. de christelijke vakbeweging, organisaties van boeren, ouderen en werkgevers) vormden. Tot en met 1990 bepaalde het CDA, eerst onder leiding van A. van Agt en later van R. Lubbers, de uitkomst van kabinetsformaties. De aanhang van het CDA groeide tussen 1981 en 1989, die van de PvdA en de VVD schommelde.

Politieke opvattingen verschoven. Het CDA en de VVD kozen voor de 'vrije markt werking' en voor 'een terugtrekkende overheid'. Tegenover een steeds duurder wordende verzorgingsstaat stelde het CDA 'de verantwoordelijke samenleving', die de gevolgen van overheidsbezuinigingen op de verzorgingsstaat moest opvangen. Het CDA greep terug op het aloude confessionele idee van de beperkte rol van de staat en de eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke organen en het individu. Sleutelbegrippen werden: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeester-schap. De VVD zette de onder H. Wiegel gekozen neo-liberale koers voort. Ze pleitte voor een afslanking van de 'doorgeschoten' verzorgingsstaat. Wiegel gebruikte de symbolen vrijheid en zelfstandigheid ten opzicht van de overheid. Zijn opvolger E. Nijpels presenteerde zijn partij als een 'antipolitieke partij'. De PvdA-top nam in de loop van de jaren tachtig geleidelijk afstand van het polarisatiemodel.

Na het vertrek van Den Uyl als politiek leider in 1987 vonden de drie grote partijen elkaar in een beleid van ingrijpende bezuinigingen en van een sterke beheersing van de

sociale zekerheid. Het CDA en de VVD lieten geleidelijk hun confronterende opstelling tegenover de PvdA varen.

Door het kleiner worden van de politieke tegenstellingen gingen de partijen in ideologisch opzicht steeds meer op elkaar lijken. In de politieke campagnes ging het daarom steeds minder om de ideologische verschillen. Partijen, vooral het CDA, werden een soort 'catch-all' bewegingen: partijen waarin leden en sympathisanten in toenemende mate werden gerekruteerd uit andere groepen dan de traditionele achterban.

8.2 Hoe wijzigden zich de arbeidsverhoudingen?

Een tweede economische crisis tussen 1979 en 1984 en de daarmee gepaard gaande snelle stijging van de werkloosheid bracht de vakbeweging in problemen. Stakingen – o.a. voor het behoud van de prijscompensatie – verloren onder deze omstandigheden hun effect en riepen steeds meer maatschappelijk verzet op. Door een aanhoudend ledenverlies werd de positie van de vakbewegingen, de **Federatie Nederlandse Vakbeweging** en het CNV steeds meer kwetsbaar. Pragmatische leiders binnen de vakbewegingen kregen na 1981 de overhand.

Het **Akkoord van Wassenaar** (1982) tussen werkgevers en werknemersorganisaties maakte een einde aan de vele arbeidsconflicten. De vakbeweging aanvaardde een loonmatiging 'in ruil' voor arbeidsduurverkortung en herverdeling van werk op termijn. Doorslag gaven de snel stijgende werkloos-

heid, de dreiging van onbeheersbare overheidsfinanciën en de vorming van een nieuw kabinet CDA-VVD met een ruime meerderheid in de Tweede Kamer. Het akkoord van Wassenaar wordt beschouwd als een van de pijlers van het Nederlandse **poldermodel**, de nieuwe consensuspolitiek die zich rond 1990 aftekende.

8.3 Hoe ontwikkelde zich de politieke cultuur in de jaren tachtig?

Politieke elites gingen de noodzaak van constructieve samenwerking benadrukken. De **kruisrakettenkwestie** was het laatste sterk gepolariseerde strijdpunt in de Nederlandse politiek. De hernieuwde consensuspolitiek bevorderde een afnemende betrokkenheid van burgers bij de traditionele politiek.

De nieuwe politieke stijl werd zakelijk en nuchter. Politieke conflicten werden vaak in het openbaar, via het medium televisie, gedepolitiseerd. Meester hierin was minister-president R. Lubbers, met zijn 'no-nonsense aanpak'. De regering trok zich, mede door de slechte toestand van de economie, weinig aan van linkse actiegroepen. De jaren tachtig kenden een soort revival van de naoorlogse jaren waarin de landspolitiek (ook) werd gedomineerd door thema's uit de economie. Opvallend was de invloed van CPB-cijfers op de politieke discussie. De linkse idealen van de jaren zeventig werden in deze tijd van recessie te kijk gezet als spijzieke dagdromerij.

Tegenover de gezagsdragers stonden kritische en zelfstandige burgers. In de jaren tachtig veranderde de relatie tussen burger en politiek. Traditionele organisaties (politieke partijen, vakbonden, kerken) zagen hun aanhangers in aantal verminderen. De belangstelling voor politiek nam niet af, maar presenteerde zich in andere vormen van politieke participatie. Burgers sloten zich op basis van persoonlijke overtuiging of betrokkenheid aan bij nieuwe organisatievormen. Er kwam meer interesse voor nieuwe organisaties die zich bezighielden met moderne vraagstukken over abortus en euthanasie, natuur en milieu en internationale solidariteit. Het succes van bewegingen als Amnesty International en Greenpeace leidde er toe dat maatschappelijke kwesties en milieukwesties een belangrijkere rol in politiek Den Haag zijn gaan spelen.

Jongeren en vrouwen vonden zich in de algemene doelen en werkwijzen van de genoemde organisaties en voelden weinig behoefte zich op basis van leeftijd of sekse binnen deze organisatie te onderscheiden. De burger kon in het tijdperk van het individu eigen keuzes maken; solidariteit met groepsbelang leek achterhaald.

Politici moesten leren inspelen op het gedrag van burgers die zonder schroom opkwamen voor hun rechten in de '**civil society**': een ontzuild 'sociaal middenveld' waarin de burgers zich veelvuldig en uit vrije wil aansluiten bij politieke en sociale verbanden.

Veel (nieuwe) sociale bewegingen, vaak voortgekomen uit buitenparlementaire actiegroepen, deden een beroep op politieke tradities uit de tijd van de verzuiling. Ze ontvingen daarom o.a. subsidies van de overheid. De politieke strategie van deze bewegingen was net als die van de politieke elite gericht op consensus, te bereiken in een netwerk van adviesorganen. Maatschappelijke problemen of milieukwesties werden aan de onderhandelingstafel van hun scherpe kanten ontdaan.

Literatuur

Algemeen

- Aerts, R., e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999), in het bijzonder 265-342.
- Dunk, H.H. von der, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten 1986).
- Hofland, H.J.A., *Een teken aan de wand. Album van de Nederlandse samenleving 1963-1983* (Amsterdam 1983).
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Lans, J. van der, e.a., *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998* (Wormer 1998).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1976).
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Vossen, H., e.a. (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992) VGN-bundel n.a.v. CE 1993-1994.
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).

Hoofdstuk 1

- Boost, R., *Wat je zegt dat ben je zelf en andere herinneringen aan de Jaren 50* (Weesp 1985).
- Galesloot, H., en M. Schrevel, (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw* (Amsterdam 1987).
- Liagre Böhl, H. de, e.a., *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981).
- Stuurman, S., 'Het zwarte gat van de jaren vijftig' in: *Kleio, XXV* (1984) nr.8., 6-13.

Hoofdstuk 2

- Essen, M. van, *Opvoeden met een dubbel doel* (Amsterdam 1990).
- Peet, J., *Het uur van de arbeidersjeugd. De emancipatie van de werkende jongeren in Nederland* (Baarn 1987).
- Pijfers, H., en J. Roes, red., *Memoriale. Katholiek Leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Zwolle 1996).
- Tillekens, G., red., *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990).

Hoofdstuk 3

- Blok, E., *Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955* (Nijmegen 1978).
- Mak, G., *Hoe God verdween uit Jorwerd* (Amsterdam 1996).
- Daalder, H., en G.A. Irwin, (red.), *Politics in the Netherlands: how much change?* (London 1989).

Hoofdstuk 4

- Boekholt, P.Th.F.M., *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen 1989).
- Mamadouh, V., *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).

Hoofdstuk 5

- Costera Meijer, I., *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996).
- Grever M., en C., Wijers, (red.), *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929-1969* (IJsselstein 1988) VGN-bundel i.v.m. CE 1990 en 1991.
- Ribberink, A., *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998).
- Vossen, H., e.a., red., *Omstreden consensus en onbetwiste strijd. Themanummer van Tijdschrift voor vrouwenstudies, XIII* (1992) nr. 2.

Hoofdstuk 6

- Heuvel, J.H.J., e.a., *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn 1986).
- Vree, F. van, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996).
- Wijffjes, H., *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1994).

Hoofdstuk 7

- Bootsma, P., en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1999).
- Harmsen, G., e.a., *Mensenwerk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid* (Baarn 1980).
- Hofland, H.J.A., *Tegels lichten of Ware Verhalen over de autoriteiten in het Land van de Voldongen feiten* (Amsterdam 1972).
- Praag jr., Ph. van, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990).

Hoofdstuk 8

- Duyvendak, J. W., e.a., *Tussen verbeelding en macht, 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Duyendak, J.W., *Waar blijft de politiek? Essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en*

sociale cohesie (Amsterdam 1997).

Metze, M., *De staat van Nederland op weg naar 2000* (Nijmegen 1996).

Verkuil, D., *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992).

Zanden, J. Luiten van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).

De hier afgebeelde reader 'Vertrouwde patronen, nieuwe dromen.

Nederland naar een moderne industriële samenleving 1948-1973' is te bestellen bij de VGN. Prijs € 12,50.

Maak dit bedrag over op postgiro 1354516 t.n.v. C. Bogaerts onder vermelding van 'Reader'.

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

Van Maarten Prak, hoogleraar Sociale en Economische Geschiedenis in Utrecht, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Voor een breed publiek wil Prak de vraag beantwoorden waarom Nederland in de zeventiende eeuw zo'n ongekennde bloei kon doormaken. Naast de maatschappelijke ontwikkelingen heeft de schrijver ook gepoogd de lotgevallen van individuen te beschrijven. SUN, € 22,50.

Voor deze roerige tijden trekt Robert D. Kaplan lessen uit het verleden. In *Krijgspolitiek. Lessen voor de toekomst van klassieke denkers* analyseert hij hun werk. Wereldleiders kunnen beter afscheid nemen van het idee dat democratie en vrijhandel overal op de wereld vrede en harmonie brengen concludeert hij. Hij pleit voor real-politik; politiek kan niet gebaseerd zijn op hoogstaand moralisme, want het kwaad kan wel beteugeld, maar niet uitgeroeid worden. Spectrum, € 15,50.

In *De Balkan. Een geschiedenis* keert Mark Mazower zich tegen de zienswijze dat dit gebied al eeuwen geregeerd wordt door etnische en religieuze ressentimenten. Die voorstelling komt voort uit een Westers clichébeeld, dat bol staat van vooroordelen en schuldgevoel. Volgens hem is de verheerlijking van de natiestaat de kiem van alle problemen. De Bezige Bij, € 18,50.

Van Willebrord Nieuwenhuis, *Etrusken. De mythen achterna*. De journalist Nieuwenhuis reisde langs de voornaamste steden waarin de Etruskische beschaving tot bloei kwam. Hij peilt de fascinatie van hedendaagse Italianen voor de Etrusken. Voor al dan niet virtuele bezoekers van Italianen. Prometheus, € 15,95.

Vibeke Roeper en Roelof van Gelder selecteerden honderd persoonlijke verhalen van dienaren van de VOC: van scheepsjongen tot gouverneur-generaal. Ze zijn gebundeld in *In dienst van de compagnie. Leven bij de VOC in honderd getuigenissen (1602-1799)*. Atheneum-Polak & Van Gennep, € 19,95

Zwarte peper, scheurbuik. Kinderen op reis met de Verenigde Oost-Indische Compagnie van Vibeke Roeper gaat ook over persoonlijke verhalen, maar dan speciaal voor kinderen over kinderen. De acht verhalen bestrijken samen met de inleiding en het slot de hele periode van de VOC. Querido, met tekeningen van Tom Eyzenbach, € 12,95.

Van Lucas Catherine, *Bouwen met zwart geld. De grootheidswaan van Leopold II*. De koloniale ambities van de Belgische koning bleven maar tot één continent beperkt. Maar Kongo bracht genoeg op om van Brussel een nieuwe stad te maken. Voor miljoenen Kongolezen werd het een nachtmerrie, maar ook talloze Brusselaars werden de dupe van de grootstedelijke plannen van hun vorst. Uitgeverij Houtekiet.

In *Pieter van Vollenhove. Burger aan het hof* beschrijft Dorine Hermans de strijd om acceptatie van de eerste burger die toetrad tot het Koninklijke Huis. Dat dit niet meevallen is heeft u van de media al kunnen vernemen. De schrijfster sprak met ongeveer honderd ooggetuigen, mede uit de omgeving van Pieter van Vollenhove. Prometheus, € 14,95.

Teksten van journalisten van *NRC Handelsblad*, wetenschappers, schrijvers, maar ook van George W. Bush (rede tot het Congres) over de achtergronden en de gevolgen van de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon. *Na de aanslag. De wereld sinds 11 september*. NRC Handelsblad-Prometheus, € 17,95.

Hans Pols

Foto van Cas Oorthuys: een schoolklas in Staphorst in de jaren vijftig.

FOTOBOEK

Cas Oorthuys, *Onderweg. Europa 1945-1965.* (Contact, Amsterdam/Antwerpen 2001) 191 blz., € 45,15.

In 1945 trad de fotograaf Cas Oorthuys in vaste dienst bij uitgeverij Contact. Door die verbintenis was hij in staat een groot aantal Europese landen te bezoeken en honderdduizenden foto's te maken. Voor de oorlog was Oorthuys als, zoals dat genoemd werd, geëngageerd 'arbeidersfotograaf' werkzaam voor het sociaal-democratisch weekblad *Wij*. Vanaf 1944 was hij betrokken bij De Ondergedoken Camera. Direct na de bevrijding maakte hij voor ABC Press een fotoreportage over het proces van Neurenberg en een fotoboek over de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (*Een staat in oorlog*, 1947). Verder maakte hij vele fotoboeken over de wederopbouw, de industrie, de landbouw, de Nederlandse steden en het landschap. Maar de meeste faam verwierf hij toch met de foto's voor de pockets van Contact over toeristische bestemmingen in Nederland en Europa. Wereldwijd zijn daar meer dan anderhalf miljoen exemplaren van verkocht. Collega-fotografen noemden hem, al dan niet gekscherend, boeken-Cas.

Zijn foto's ademen, ondanks de ellende die nog te zien is van de oorlog, een sfeer van optimisme: in het Europa dat opgebouwd gaat worden zal vrede en welvaart heersen. Er heerst orde en er is rust in zijn foto's; de moderne tijd met de nieuwe verkeersmiddelen en manieren van bouwen wordt nog verwachtingsvol zichtbaar gemaakt. Een volgende generatie fotografen met Ed van der Elsken en Johan van der Keuken zou spoedig afrekenen met deze voorstelling van zaken.

En toch bekruipt de toeschouwer een gevoel van weemoed bij het bekijken van het werk van Oorthuys; al is het een wereld die misschien nooit bestaan heeft, zij is ooit verbeeld omdat mensen haar wilden zien. Maar nu zijn we die wereld, zelfs in onze verbeelding, voorgoed kwijt. Want in onze tijd van het 'verandermanagement' kan en mag er geen rust meer zijn; iedereen is altijd onderweg en alles moet in beweging zijn. Ook onze voorstellingen van de werkelijkheid moeten vooral dynamisch zijn.

De wereld die Oorthuys ons laat zien is er een van kalmte en harmonie, het is 'the world we have lost'. De door hem

geprojecteerde mens maakt altijd deel uit van een gemeenschap; het zijn boeren, vissers, bruiloftsgasten, schaatsers, mensen op weg naar hun werk, vaak tegen een traditioneel decor. Zelfs de immigranten in de moderne vertrekhal van de Holland Amerika Lijn zijn geen, als 'elementaire deeltjes', op drift geraakte individuen; ook zij maken deel uit van een groep.

De losgeslagen hooligan, de junk, de yup en de sportster met zijn tot gigantische proporties opgepompte ego, zij komen allemaal niet voor in het werk van Oorthuys. En ook het moderne 'consumptariaat' ontbreekt. Hij toont ons eenvoudige mensen met eenvoudige wensen die, op een min of meer eerlijke wijze, werken voor hun dagelijks brood. Zelfs een hoerenbuurt ziet er warm en geborgen uit. Het is een wereld zonder Mac Donalds, spijkerbroek en massatoerisme. Europa is er traditioneel en vooral ook nog agrarisch. Het buitenland was nog echt buitenland en elk land had nog in het echt de regionale verscheidenheid van welks voorkomen plaatselijke bureaus van vreemdelingenverkeer ons nu alleen nog maar op krampachtige wijze proberen te overtuigen.

Een prachtig fotoboek over een tijd die voorgoed voorbij is en toch zo tastbaar dichtbij lijkt.

Hans Pols

HET LICHAAM

K. Wils (red.), *Het lichaam (m/v)* (Universitaire Pers Leuven, Leuven 2001) 310 blz., € 41,50.

De Leuvense historica Kaat Wils redigeerde het derde deel in de schitterend verzorgde Alfred Cauchie Reeks van de Universitaire Pers Leuven. Het draagt de korte, krachtige en toepasselijke titel *Het lichaam (m/v)*. De bundel bevat dertien artikelen, waarin Vlaamse (allemaal Leuvense), een Waalse en twee Nederlandse onderzoekers met intrigerende detailstudies een kritisch vervolg geven aan de baanbrekende studie van de Amerikaanse historicus Thomas Laqueur, *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (1990).

Waar Laqueur zich concentreerde op de medische verbeelding van het lichaam en de hieraan gekoppelde opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid, is het perspectief in *Het lichaam (m/v)* breder. De bundel is opgedeeld in tweeën. Het eerste deel: 'tussen hemel en aarde' bevat zeven artikelen. Hierin komen fysiologische, retorische, religieuze, talige en uitgebeelde betekenissen van het lichaam aan de orde vanaf de oudheid tot ver in de achttiende eeuw. Gedurende deze lange periode werden de (biologische) verschillen tussen mannen en vrouwen gerelativeerd. Elk mens had mannelijke én vrouwelijke aspecten. Uiteraard werden hier in culturele zin consequenties aan verbonden, maar een weloverwogen en krachtig (dichotomisch) verschildenken maakte pas vanaf de negentiende eeuw opgang.

Laqueurs statische interpretatie van dit 'one-sex-model' wordt door de auteurs van *Het lichaam (m/v)* terecht geproblematiseerd en gecorrigeerd. Geslachtelijkheid noch seksualiteit waren immers de enige voedingsbodem voor de 'constructie van gender'. Van de 'sociale realiteit' waarbinnen sekseverhoudingen – vanaf de vroege middeleeuwen uiteraard vooral in religieuze en kerkelijke context – betekenis kregen, kan bezwaarlijk worden gezegd dat die minder veranderlijk was dan in de moderne tijd.

Het tweede deel: 'het moderne lichaam' bevat zes stukken. De nadruk ligt op de negentiende eeuw: de eeuw van de uitvinding. De ontwikkeling van de medische wetenschap, het loslaten van de veronderstelde transcendentie, godgegeven orde der dingen voor een expliciet proefondervindelijke waarheidsduiding, en ook de onder invloed van democratiserende machtsverhoudingen en economische versnelling veranderende opvattingen over gezin en werk bijvoorbeeld, maakten dat het waarneembare lichamelijke verschil tussen mannen en vrouwen een steeds scherper gedefinieerde grondslag vormden voor de uitdoktering en sociale positionering van het man- en vrouw-zijn. Laqueur noemde dit het 'two-sex-model'.

De auteurs in dit deel van *Het lichaam (m/v)* analyseren het lichaam als de drager én de producent van culturele én biologische verschillen, bijvoorbeeld aan de hand van naakten in de neoklassieke schilderkunst, of in de context van de historische legitimering van de in de eerste helft van de negentiende eeuw nog (en nu opnieuw) uiterst kwetsbare Belgische eenheid.

In vrijwel alle artikelen bestaat een mooie balans tussen theorie, kritische evaluatie en de uitwerking hiervan in boeiende en soms verrassende casuïstiek. Wils' inleiding op de bundel geeft een adequate synthese van de artikelen. Minder helder, en wat willekeurig hoewel genuanceerd is haar weergave van de complexe theorievorming over de niet per definitie parallelle ontwikkeling van het denken over lichamelijkeheid, seksualiteit en sekse. Het venijn blijft dus zitten in de staart van de titel.

De verdienste van *Het lichaam (m/v)*, is dat de artikelen een samenhangend boek vormen. Het biedt inzicht in de fundamentele relatie tussen lichaam, sekse en seksualiteit, de ontwikkeling hiervan sinds de oudheid en de betekenis ervan voor de hedendaagse (Belgische) samenleving. Een makkelijk boek is het niet. Maar docenten zullen er tal van relevante aanknopingspunten en voorbeelden in vinden om hun lessen (vrouwen)geschiedenis actueel en prikkelend te houden.

Hans Moors

SEKSE OP DE WERKVLOER

G. de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Aksant, Amsterdam 2001) 585 blz., € 27,50.

Werk is iets wonderlijks. Het vreet tijd, kost energie en levert geld op. En met dit geld wordt weer nieuw werk gemaakt. Sommige mensen veroorzaken veel werk, andere minder. Dat maakt het een boeiend onderwerp van onderzoek. Ook historici hebben zich er dikwijls over gebogen. Want de ontwikkeling van werk zegt iets over de organisatie

van tijd, de idee van maakbaarheid (technisch en ethisch), de relatie tussen werkgevers en werknemers, de betekenis van geld, de onderlinge betrokkenheid tussen communicatie-gemeenschappen, de persistentie van oud én nieuw, de basis van normen. En werk zegt iets over sekseverhoudingen.

In zijn proefschrift *Fabricage van verschillen* beschrijft De Groot een grondlegend en gedetailleerd onderzoek naar sekse-segregatie in vier bedrijfstakken (sigaren-, kleding-, schoen- en textielindustrie) en vier bedrijven (De Sphinx, Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, Nederlandse Katoenspinnerij, Philips gloeilampen- en radiofabriek). Mannen en vrouwen waren niet evenredig vertegenwoordigd over de beroepen en functies binnen die sectoren en bedrijven, werden verschillend beloond en hadden andere carrière-perspectieven. Bovendien ontleenden zij een andere maatschappelijke status aan hun werk. Die verschillen tussen mannen- en vrouwenwerk bestonden niet echt, maar waren 'bedacht'. Ze vloeiden voort uit een voortdurend veranderende maar per definitie exclusieve koppeling van mannelijkheid en vrouwelijkheid aan specifieke beroepen, functies en rolmodellen. Bij alle onderscheid tussen bedrijfstakken en bedrijven onderling als het gaat om productieprocessen, arbeidsverhoudingen, personeelsontwikkeling, prijs-, loon- en kapitaalvariaties, ondanks de veranderende opstelling van werkgevers, vakbonden, overheden, kerk én de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen ten spijt, is sekse-segregatie sinds het midden van de negentiende eeuw een hard feit én een sociale realiteit gebleven.

De Groot bespreekt, aan de hand van een grondige literatuurstudie, hoe 'de toewijzing van werk' aan mannen en vrouwen in nieuwopgerichte industriële bedrijven in de praktijk tot stand kwam en verklaard kan worden. Hier ligt echter niet de kracht van het boek. Weliswaar eindigt het met een keurig 'verklaringsmodel voor sekse-segregatie in de Nederlandse industrie (1850-1940)'. De conclusie dat functiesegregatie aan de basis lag (en ligt)

van de verschillen die tussen mannen- en vrouwenwerk werden (en worden) gemaakt, is echter weinig verrassend. Personeels- en loonboeken, de voornaamste bronnen die in *Fabricage van verschillen* zijn gebruikt, geven weliswaar inzicht in 'stilzwijgende' en 'als natuurlijk ervaren vanzelfsprekendheden', maar sluiten tegelijkertijd een sprekender afweging uit.

Over verschillen en overeenkomsten tussen mannen en vrouwen is sinds het midden van de negentiende eeuw – ook in het kader van werk – veel en vaak nagedacht en gedebatteerd. De Groot besteedt daar relatief weinig aandacht aan. Het resultaat is een informatierijke studie, een zinvolle bijdrage aan de bedrijfsgeschiedenis en een bron op zichzelf voor nieuw onderzoek naar de ontwikkeling, betekenis en cultuur van sekseverhoudingen in Nederland.

Hans Moors

VROUWENTIJDSCRIFTEN EN JOURNALISTES

L. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw (Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001) 304 blz., € 23,-.

Het proefschrift van Lotte Jensen levert een zinvolle bijdrage aan de prehistorie van vrouwen en vrouwentijdschriften. Zinvol omdat het die prehistorie tot gedocumenteerde geschiedenis maakt. Nog steeds laten Nederlandse (vrouwen)historici de periode vóór 1870 ten onrechte onderbelichten.

Jensen ontleent het analytische kader van haar boek aan de studie van Francisca de Haan en Romke van der Heide uit 1997 naar de rol die vrouwen en vrouwenorganisaties vanaf het begin van de negentiende eeuw hebben gespeeld in de zorg voor vrouwelijke gevangenen. Deze studie onderscheidt

en concretiseert drie verschijningsvormen van maatschappelijk, soms emancipatoir engagement van vrouwen: het vrouwelijk activisme, de vrouwenbeweging en het feminisme. De scheidslijnen zijn niet scherp, integendeel. Maar hierdoor ontstaat wel een boeiend perspectief op de vele sociale en sociaal-politieke activiteiten van vrouwen of organisaties van vrouwen voor armen, slaven, beter onderwijs, tegen alcoholgebruik of prostitutie, op de activiteiten van vrouwen voor vrouwen en de strijd voor gelijkberechtiging. Want vrouwen hebben zich op veelvormige wijze in het publieke leven gemanifesteerd, lang

vóórdat of juist zonder dat zij in de laatste decennia van de eeuw met woord en daad 'de mannenmaatschappij' begonnen te belegeren. De 'feministische fase' in de negentiende-eeuwse activiteiten van vrouwen vloeit immers niet noodzakelijkerwijs voort uit het vrouwelijk activisme of de vrouwenbeweging, terwijl 'feminisme' (want het van oorsprong Franse neologisme dateert van 1870 en werd gebruikt in relatie tot sekseverwarring: de 'verwijfde man' wiens/wier medicalisering destijds opgang maakte) ontegenzeggelijk onderdeel uitmaakte van het denken en doen van vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw.

In die versplinterde maar rijkgeschakeerde werkelijkheid zet Jensen (netwerken van) schrijvende vrouwen op de kaart en bepaalt zij de betekenis van vrouwentijdschriften als 'actieve krachten' in de publieke beeldvorming rondom vrouwen en vrouwelijkheid. Het resultaat is een interessant en toch onevenwichtig boek. Het is namelijk de vraag of de casus 'vrouwentijdschriften' niet te beperkt is om erachter te komen welke rol de pers speelde in het ontstaan van een vrouwenbeweging en het feminisme in Nederland. Ze vormen immers binnen de negentiende-eeuwse pers een groeiende maar specifieke deelmarkt.

In haar conclusie geeft Jensen zelf aan, dat de algemene tijdschriftpers een belangrijk – maar nauwelijks onderzocht –

aandeel leverde aan de ontwikkeling van vrouwelijk activisme, vrouwenbeweging en feminisme. Die bredere inbedding van haar onderzoek is inderdaad wenselijk. Graag had ik gelezen hoe Jensen die insteek in praktijk zou hebben gebracht, omdat het vanuit de aard van de bron problematisch blijft algemene én doelgroepgerichte tijdschriften in een eenduidig analytisch kader te vatten. Maar dat is dus niet aan de orde, of toch? Jensen blaast veel stof af van bekende episodes in de geschiedenis van de vrouwenpers. Twee uitvoerige en gedetailleerde hoofdstukken besteedt zij aan *Penélopé* (1821-1835), en aan *Ons Streven* (1870-1878) en *Onze roeping* (1870-1873). Doorwrochte casuïstiek, maar in essentie weinig nieuws. Van de drie andere hoofdstukken zijn er twee gewijd aan vrouwentijdschriften en journalistes in de achttiende eeuw: interessante overzichten, zo nu en dan een al te kittig gebracht nieuwtje, maar voor de ingevoerde lezer niet meer – en niet minder – dan een analytische her-lezing van het bronnenmateriaal op basis van uitgebalanceerde studies als het proefschrift van Dorothée Sturkenboom uit 1998.

Vanuit pershistorisch oogpunt het belangrijkste en in potentie meest vernieuwende hoofdstuk behandelt vrouwentijdschriften met 'mengelwerk' gedurende de veertig jaar tussen de beschavende godsvrucht van *Penélopé* en de emancipatoire ambities van *Ons Streven* en *Onze Roeping*. Juist in deze periode neemt het aantal vrouwenbladen toe. Kennelijk groeide die markt, ontwikkelde zich een vrouwelijk leespubliek, terwijl de meeste van die tijdschriften door mannen werden geredigeerd. Dit is een boeiende paradox die vermoedelijk minder met seksspecifieke journalistiek dan met organisatorische en technische aspecten van het uitgevers-, boeken- en journalistenvak te maken had. Voor deze aspecten heeft Jensen echter nauwelijks oog. Het lukt haar niet om dit eveneens gedegen hoofdstuk te positioneren als verbindende schakel. Het wringt – en binnen de gekozen opzet van het proefschrift kan dat waarschijnlijk ook niet anders.

Hans Moors

ACTUELE POLITIEK

Willem Post, Keerpunt. Amerika voor, op en na 11 september (Aspekt, Soesterberg 2002) 156 blz., prijs € 14,98.

De beelden van de aanslagen op het World Trade Center en het Pentagon staan zo indringend in ons collectieve geheugen gegrift, dat de enkele aanduiding '11 september' al voldoende referentie biedt voor deelnemers aan het publieke debat. Spoedig na de doemdag lag er in elke behoorlijke boekwinkel al een aardig stapeltje boeken over de islam, de Taliban en het terrorisme. Amerika-deskundigen werden opgetrommeld om tv-nieuwsrubrieken en dag- en weekbladen te bedienen met hun commentaar. Was dit nu een historisch moment in de geschiedenis, een echt keerpunt?

Voor Willem Post, geschiedenisdocent en commentator bij onder meer Netwerk, is dat geen vraag, maar een weet. Het gezicht van het onkwetsbaar geachte Amerika bleek plotseling geschonden. De betekenis voor het zelfbesef van de natie en voor de buitenlandse politiek van de regering-Bush, beschrijft hij in dit boek. Zoals we van deze begenadigde auteur en spreker gewend zijn, leest het als een trein.

Post begint met een – wat obligate – terugblik op de laatste dagen van de Clinton-regering, op de verkiezingscampag-

'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'

ne van het jaar 2000 en de gedenkwaardige ontwikkelingen rond de stemprocedure, waardoor het ruim een maand duurde voordat we wisten dat Bush de nieuwe president zou zijn.

De aanslagen zelf (de voorbereiding, de uitvoering) laat Post vrijwel onbeschreven. Dat weten we kennelijk allemaal nog te goed. Hij volstaat met een korte chronologie van 'Black Tuesday' en een lange reeks ooggetuigenverslagen van internet. Zijn eigen verhaal neemt de vorm aan van een persoonlijke verslag, vol reisimpressies van zijn bezoek aan Amerika, enkele weken na de aanslagen: zeeën van vlaggen, opschriften als 'United we stand' en 'In God we trust', rouw-

betoon om de slachtoffers en tal van andere signalen hoe het patriotisme van Uncle Sam omsloeg in hevig beleiden nationalisme. Het oude beeld van het gepantserde Amerika was aan gruzelementen geschoten.

'Waarom worden wij zo gehaat?, zo pijnigden Amerikanen zich, en de roep om wraak klonk luid. Amerika leek een getroffen dier, in de ziel geraakt, maar ook een machtig roofdier dat zijn klauwen uitslaat.'

De regering-Bush had in de eerste acht maanden van 2001 nog vrijwel niets van zich laten zien. Nu moest er gehandeld worden. Er werd leiderschap verwacht. De president is immers ook een masseur van de Amerikaanse ziel. In die behoefte kon Bush maar gedeeltelijk voorzien.

Post focust vooral op de binnenlands-politieke implicaties. De oorlog tegen de Taliban, de vergeefse zoektocht naar Bin Laden en de mogelijke afrekening met het bewind van Saddam Hoessein, vormen slechts de side-show van zijn relaas. Beeldend beschrijft hij, hoe Amerika in korte tijd leek omgetoverd in een streng bewaakt fort. De toestanden op Guantanamo-Bay, de jacht op illegalen, de stammenstrijd tussen haviken en duiven in Washington over de vraag hoe Irak aan te pakken, het verlies aan banen en de noodwetgeving – de strengste sinds Pearl Harbor – die de rechtsstaat onder druk zette.

Post heeft kritiek op het eenkennige gedrag van Amerika in de internationale samenwerking: het nee tegen Kyoto, het 'my way or no way' in de strijd tegen terrorisme, het negeren van Europa, de dubbele standaard als het om mensenrechten in bevriende dictaturen gaat, en de weigering om druk op Israël uit te oefenen voor concessies jegens de Palestijnen. In die laatste ontwikkelingen vormde 11 september helemaal geen breuklijn, zo geeft de auteur toe.

Het boek *Keerpunt* geeft een zeer lezenswaardige momentopname van Amerika ten tijde van de aanslagen, niet meer en niet minder. Het springt wat van de hak op de tak.

Grondige analyses, bijvoorbeeld over implicaties van 11 september voor de multiculturele samenleving, zoekt de lezer vergeefs. Daarvoor is het nog te vroeg. De vraag of 11 september echt een keerpunt vormde, kan pas in de toekomst worden beantwoord.

Jan van Oudheusden

ADIEU AMERIKA

A.Lammers, *Adieu Amerika* (Balans, Amsterdam 2001), 176 blz., prijs € 15,90.

De Leidse emeritus-hoogleraar Amerikaanse geschiedenis A. Lammers moest door gezondheidsproblemen zijn afscheidsrede achterwege laten. Hij hield toch al niet van dit soort academische plichtplegingen. In plaats daarvan schreef hij het boekje *Adieu Amerika*. Hij beschrijft hierin zijn persoonlijke relatie tot de Amerikanistiek. Hoe hij in 1966 met een studiebeurs naar de Verenigde Staten toog, en later de rechterhand werd van J.W. Schulte Nordholt in Leiden. Na diens terugtreden in 1986 bekleedde Lammers de leerstoel Amerikaanse geschiedenis.

Dit boekje geeft een mix van enerzijds persoonlijke herinneringen aan die jaren in Leiden en anderzijds facetten van Amerika die Lammers in eerdere studies belichtte. De rode draad wordt gevormd door Lammers' verhouding tot zijn leermeester en mentor Schulte Nordholt, de dichter-historicus en auteur van onder meer *Het volk dat in duisternis wandelt*. Pas toen Lammers promoveerde, mocht hij hem tutoyeren. De wankelende positie van de Amerikanistiek in Nederland en de rivaliteit tussen de Amsterdamse en de Leidse leerstoel vormen zijdelingse verhaallijnen. Telkens springt Lammers over op wat hij zoal boeiend heeft gevonden aan de Verenigde Staten.

Verreweg de interessantste passages zijn de korte, trefzekere portretjes van Amerikaanse figuren, zoals F.D. Roosevelt (aan wie Lammers in 1992 een fraaie biografie wijdde), vader en kleinzoon Cabot Lodge, de journalisten H.L. Mencken en Walter Lippman.

Tussen al die korte bespiegelingen door maakt Lammers de lezer deelgenoot van het kleine leed van een professor, met name de eeuwige strijd tegen de botte bezuinigings-bijl van de bestuurders, de begeleiding van studenten, hoe het is om als 'doctor Clavan' in een Hilversumse studio de Amerikaanse presidentsverkiezingen te becommentariëren, enzovoort.

Op het laatst is Lammers uitgekeken op het onderwijs, de overdracht van kennis aan jongeren die steeds jonger lijken te worden; colleges worden verplichte nummers, correctiewerk steeds meer een last. Ook Amerika zelf lijkt hem minder te fascineren. De banaliteit van de Clinton-jaren – waar niemand in Nederland zich aan scheen te storen – draagt hiertoe bij.

Adieu Amerika ademt dezelfde weemoedige sfeer als de titel reeds oproept. Die weemoed wordt gelukkig gecompenseerd door de ironiserende, onderhoudende schrijfstijl van Lammers. Een heel boeiend boekwerkje voor iedereen die betrokken is bij de Nederlandse Amerikanistiek.

Jan van Oudheusden

C. van Eijl, L. Heerma van Voss en P. de Rooy (red.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Aksant, Amsterdam 2001) 249 blz.

Plotseling is het weer in om 'sociaal' te zijn. Op grote schaal: honderdduizend mensen demonstreerden aan de vooravond van de Europese top in Barcelona voor een 'sociaal Europa'. Zeker niet onterechte tegengeluiden, zoals die van Eurocommissaris Bolkestein, klinken ijl. En hoe kan het anders, want de twintigste eeuw, stellen de redacteuren van de bundel *Sociaal Nederland*, is de meest sociale eeuw uit de Nederlandse geschiedenis geweest.

De vraag is niet, of die bewering deugt. De knappe synthese waarmee het boek opent, geeft tal van argumenten die de stelling onderbouwen dat de sociale kwestie de twintigste-eeuwse dynamiek van geleidelijke nivellering, democratisering en welvaartsopbouw bepaalde, die uiteindelijk uitmondde in een samenleving met 'meer te kiezen dan ooit, maar in een steeds homogener wereld'. De wereld die 'sociaal Nederland' genoemd kan worden. Dat Nederlanders bijgevolg 'gevoeliger voor kleine verschillen' zijn geworden, of dat wij dankzij 'de toegenomen zekerheid' nu ervaren 'kwetsbaarder' te zijn 'voor verlies van welvaart of gezondheid' is een conclusie, die de opmaat zou kunnen vormen voor de verklaring van het succes van de Leefbaarheidspartijen of de LPF.

Toch zou het – ook in het licht van die verklaring – interessant zijn geweest om tenminste het laatste kwart van de negentiende eeuw bij de synthese te betrekken. Daar situeert zich de sociale kwestie als de uitkomst van een langdurige strijd tussen de overtuiging dat alle vooruitgang besloten ligt in de scheppende kracht van het vrije, zelfverantwoordelijke individu en de humanitaire idealistische opvatting dat juist vanwege de economische ontwikkeling de welvaartsverschillen tussen mensen gecontroleerd moeten blijven. De vraag hoe de sociale samenleving te borgen, stond eind negentiende eeuw voortdurend ter discussie. In een nieuwe politieke cultuur overigens, gekenmerkt door de opkomst en groei van politieke partijen, betwist nog én verdedigd door charismatische voormannen – die met een partij optraden, niet altijd noodzakelijkerwijs voor of namens een partij.

Deze 'politieke stijl' lijkt vandaag de dag teruggekeerd en zet het naoorlogse partijpolitieke stelsel onder druk. Of een 'socialer' gezicht het gewenste drukventiel is, valt te betwijfelen. Maar die parallelle tussen de late negentiende en de vroege eenentwintigste eeuw is opmerkelijk. Jammer dat *Sociaal Nederland* te vroeg is verschenen om hier nog enig licht op te werpen.

De twaalf deelstudies in de bundel bevatten gedegen analyses. De onderwerpskeuzen noch de invalshoeken zijn buitengewoon origineel, maar dat maakt de artikelen wellicht des te bruikbaar in de klas. Die toegankelijkheid maakt van *Sociaal Nederland* meer dan de schriftelijke neerslag van een academische exercitie. Sommige stukken – waaronder de synthese – presenteren bovendien prikkelende vista's, aangrijpingspunten om op een spannende nieuwe manier naar die dichtbij twintigste eeuw te kijken. Ondanks de (prettige) diversiteit in stijl, aanpak en gehalte is het geheel afgewogener – of is de term 'homogener' toepasselijk? – dan een bundel wetenschappelijke artikelen doorgaans is. Over de vele spel- en stijlfouten die in het boek zijn blijven staan, moesten we dan maar niet kniezen.

Hans Moors

Gert Oostindie, Inge Klinkers, *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2001) 352 + 576 + 668 blz., € 79,41.

Gert Oostindie, Inge Klinkers, *Het Koninkrijk in de Caraïben. Een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1945-2000* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2001) 286 blz., € 15,90.

Een rel doet de verkopen van een publicatie altijd stijgen. Of dat voor *Knellende koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben 1940-2000* ook opgaat, valt te betwijfelen. Daar is het toch een te dikke pil (1596 pagina's) voor. Of de rel – de auteurs hadden in een eerdere versie te ruimhartig uit vertrouwelijke Ministerraad notulen geciteerd – ook geassocieerd wordt met *Het Koninkrijk in de Caraïben. Een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000*, de publiëksuitgave van het driedelige boek, is twijfelachtig. In ieder geval zal ook dit boek geen grote verkoopcijfers kennen. Ondanks de vlotte penvoering en een redactionele truc van Gert Oostindie en Inge Klinkers blijft het een institutioneel verhaal, waarbij het 'Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden' (1954) een centrale positie inneemt. Het gaat over regeringsbeleid, over politieke discussies, het is een bestuurskundige beschrijving en een begin van een wetenschappelijke analyse en dat leest nu eenmaal niet makkelijk weg.

Toen Gert Oostindie en Inge Klinkers hun opdracht van de Nederlandse regering kregen waren zij respectievelijk nog hoofd Caribische Studies van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) (en daarnaast hoogleeraar in Utrecht) en promovenda bij Oostindie. Vier jaar na de opdracht is Oostindie hoofd van het hele KITLV en is Klinkers gepromoveerd op *De weg naar het Statuut*, waarin zij de Nederlandse Caribische situatie vergelijkt met die van andere (Groot-Brittannië, Frankrijk, Verenigde Staten) landen. Dit onderdeel is vrijwel geheel buiten deze studie gebleven. In vergelijking met de wetenschappelijke editie (*Het Koninkrijk* ontbeert noten en verwijzingen) is de uitvoerig beschreven institutionele geschiedenis van de opeenvolgende ministeries en het kabinet voor (Surinaamse en) Nederlands-Antilliaanse (en Arubaanse) Zaken geschrapt.

Niet geschrapt – en dat is maar goed ook – zijn de recente reacties van een groot aantal betrokken personen in grijze kaders. Belangrijke kwesties zoals de Surinaamse onafhankelijkheid, ontwikkelingshulp (vaststelling: relatief veel meer naar de Antillen dan naar Suriname), de Surinaamse en Antilliaanse migratie naar Nederland (conclusie: vooral schadelijk voor Suriname en Curaçao), de Rondetafelconferentie van 1983 (inzet: Betico Croes wilde een aparte status) en cultuurverschillen (grosso modo: Antillianen verwachten meer respect dan hen door 'Europese' Nederlanders wordt gegund) worden becommentarieerd.

Dit genoemd hebbende, zijn direct de meeste van de belangrijkste punten van het boek genoemd. Het begint bij de radiospeech van Koningin Wilhelmina in Londen, gericht op Indië, waarin meer autonomie aan deze kolonie werd voorgehouden. Toen in 1949 duidelijk was dat de dekolonisatie van Indië wat Nederland betreft mislukt was, stond de

meer-autonomie trein al op de rails en kon men niet meer terug.

Zelfs toen afscheid was genomen van de Oost, was de West geen belangrijk item in de Nederlandse politiek. En zo is het eigenlijk tot nu toe gebleven. Toen Suriname belangrijk werd – na de revolte van mei 1969 op Curaçao, toen het centrum van Willemstad deels in de as werd gelegd – waren de Antillen niet belangrijk genoeg om politieke commotie in Nederland te veroorzaken. Toen de Nederlandse Antillen overbleven, was Nederland eerst eensgezind in de afwijzing van de Status Aparte voor Aruba, ging men later eensgezind overstag en nog later had niemand problemen met het loslaten van de eerdere afspraak: volledige dekolonisatie. De Nederlands politiek, voor zover het Nederlandse beleid in het Caraïbisch gebied betreft, is altijd van grote eensgezindheid geweest, en – zie de opstelling naar de eventuele Status Aparte van St. Maarten toe – zal voorlopig ook zo blijven.

Kopen dit boek? Als je de schoolbibliotheek van een van de zes Antilliaanse en Arubaanse havo/vwo-scholen beheert, dan zeker wel. Staatsinrichting op de Antillen en Aruba – waar het heel normaal is om een paar keer per jaar een minister tegen het lijf te lopen – is veel belangrijker dan in Nederland. Niet voor niets is het een van de drie onderwerpen voor het schoolexamen geschiedenis (en geen CSE). Maar in Nederland? Te technisch, te ver van het bed, te weinig voorkennis. Zeg eens eerlijk, als de grondwet bij u in de lessen ter sprake komt, zegt u dan ook dat het Statuut eigenlijk daarboven staat?

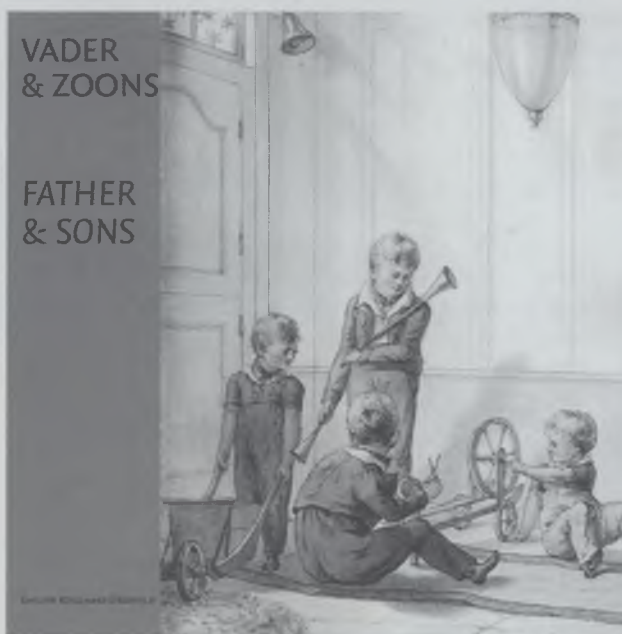
Ger Jan Onrust

VADER EN ZOONS

Eveline Koolhaas-Grosveld (red.), *Father & Sons/Vader & Zoons. Jacob de Vos Wzn. (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen* (Verloren, Hilversum 2001) 264 blz. waarvan 210 blz. tekeningen met bijschrift in Nederlands en Engels, prijs € 27,-.

Meer dan anderhalve eeuw hebben ze in een kartonnen koffertje gelegen: de acht getekende dagboekjes van Jacob de Vos. Zoals sommige ouders vandaag de dag voor hun kinderen fotoalbums aanleggen, zo tekende De Vos van 1803 tot 1809 acht boekjes voor zijn vier zoontjes, Willen, Gerrit, Koo en Christaan, met allerlei voorvallen uit hun dagelijks leven. De familie heeft ze trouw bewaard en kortgeleden – toen de familie in mannelijke lijn was uitgestorven – overgedragen aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap. De historica Eveline Koolhaas-Grosveld heeft de dagboekjes nu voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. Met een inleiding van haar hand waarin ze de context en ontstaansgeschiedenis van de boekjes schetst, zijn ze alle acht opgenomen in dit prachtig uitgegeven boek.

Jacob de Vos leefde van 1774 tot 1844. Hij kwam – net als zijn vrouw Catharina Coster – uit een welgestelde doopsgezinde familie en was (mede-)eigenaar van een assurantiekanthoor in Amsterdam. De Vos sympathiseerde met de verlichtingsideeën zoals die aan het eind van de achttiende eeuw door de patriottenbeweging werden uitgedragen. In het boek is een spotprent van hem opgenomen waarin te zien is hoe de naar Engeland vluchtende Willem V – in het water geval-

len en door vissers gevangen – eindigt op een visbank waar hij aan mootjes wordt gehakt. Maar in de acht dagboekjes draagt De Vos andere ideeën uit: pedagogische ideeën.

Al bladerend in de boekjes zie je hoe De Vos wilde dat zijn kinderen met elkaar omgingen en hij met hen om wilde gaan. Hun spelen moest leren zijn. Al spelend moesten de kinderen als het ware vanzelf in het volwassen leven ingroeien. Je ziet hoe de jongens allerlei beroepen naspelen: koetsier, kapper, dominee, schoorsteenveger. Maar ze helpen hun vader ook, bij voorbeeld als hij een kastdeur repareert. En dan natuurlijk het lezen, het schrijven en het tekenen: de jongens doen hun vader maar al te graag na. Hun vader is hun rolmodel, al is hij ook – je ziet hoe hij met ze stoeit – hun speelkameraad. Een vader, zo suggereert De Vos, moet meespelen, meedoen en vooral ook: voordoen.

De getekende dagboekjes laten zien dat De Vos binnen het gezinsleven voor de vader een belangrijke rol ziet weggelegd. Zijn vrouw juicht dat toe; sterker nog: ze is trots op de rolopvatting van haar man. *'Wat ben ik gelukkig een echtgenoot te hebben die houdt van het huiselijk leven, (...) die zijn vrouw liefheeft en idolaat is van zijn kinderen'* (10).

Wie de pedagogische denkbeelden kent uit het eind van de achttiende eeuw in ons land herkent veel ervan in de boekjes van De Vos. Het kind moet bewegen, goed leren waarnemen en spelend kunnen leren. De rol van de volwassene daarbij is het kind – zo onnadrukkelijk mogelijk – in de juiste richting te sturen; het moet de wereld en zichzelf leren kennen en daarbij gaandeweg zijn driften onder controle krijgen. Het opvoedingsmilieu bij uitstek daarvoor is het gezin, waar man en vrouw niet alleen kameraadschappelijk met elkaar omgaan, maar beide – op hun eigen manier – hun morele en opvoedkundige taken uitoefenen. We zien dat allemaal in de dagboekjes van De Vos afgebeeld, ook al is de rol van de moeder nogal marginaal. Ze was vaak ziek en bedlegerig.

De dagboekjes van De Vos passen in hun tijd. Maar één ding springt er toch wel uit. De afbeeldingen getuigen van veel vrolijkheid en humor. Wat zijn de plaatjes uit *Kleine Gedichten voor Kinderen* van Hieronymus van Alphen dan serieus! En er valt nog iets op: De Vos houdt zijn kinderen

met zijn tekeningen een spiegel voor. Niet om hen een bepaalde moraal in te planten zoals bij Van Alphen, maar om hen te tonen wie zij zijn. Het is of hij hen wil zeggen: Dit ben jij Willem! Dit ben jij Gerrit! We zouden nu zeggen dat De Vos met zijn getekende dagboekjes zijn kinderen wil helpen – net als wij met de fotoalbums voor onze kinderen – zich een identiteit te ontwikkelen.

Vader & Zoons is een uniek tijdsdocument. Het stelt ons in staat over de schouders van één van onze voorouders mee te kijken en te zien hoe hij zichzelf en zijn kinderen zag. En via dat beeld kunnen we terugkijken naar ons zelf. Wie zijn wij? En hoe zijn wij zò geworden? Door juist dit soort vragen dat het boek oproept, is het boek uitermate geschikt voor het onderwijs, niet alleen in het voortgezet onderwijs, maar ook op de basisschool.

Wouter Pols

ARABISCHE FASCINATIE

Marcel Kurpershoek, *Wie luidt de doodsklok over de Arabieren?* (Meulenhoff, Amsterdam 2002) 197 blz., prijs € 15,95.

Een van de meest gerenommeerde kenners van de Arabische wereld in ons taalgebied is de hoogleraar, arabist en diplomaat Marcel Kurpershoek. In dit boekje maakt hij de lezer deelgenoot van zijn persoonlijke fascinatie voor de Arabische taal en cultuur, vanaf het moment dat hij in 1967 Arabisch ging studeren in Leiden. Min of meer tegen wil en dank belandde hij in de diplomatieke dienst. In zijn hart bleef hij wetenschapper, schrijver, ontdekkingsreiziger, getuige reisverhalen als *Diep in Arabië* en *De laatste bedoeïen*. De titel van zijn nieuwste boek is ontleend aan een lang gedicht van de Syrische dichter Nizar Kabbani. Kurpershoek was ook een van de zeer weinige 'ongelovigen' die de gelegenheid aangreep getuige te zijn van de hadj in Mekka, een belevenis die hij smakelijk beschrijft.

Het boek is in feite een bundeling van diverse lezingen die Kurpershoek de afgelopen tien, vijftien jaar hield. De rode draad vormt de kloof tussen de moderne wereld en de aan traditionele denkpatronen vastgeklonken mentaliteit die spreekt uit Arabische geschriften. Het gaat in veel opzichten niet goed met de Arabieren. Alle landen van het Midden-Oosten en Noord-Afrika samen exporteren minder dan een land als Finland (de olie-export niet meegetrekkend). Het inkomen per hoofd daalt. Er is gebrek aan democratie en aan open discussie. Daarnaast is er de neiging – bijvoorbeeld als de positie van de vrouw in het geding is – zich steeds sterker af te zetten tegen westerse begrippen van mensenrechten. Voor islamisten klinkt zelfs het woord mensenrechten al verdacht, aldus

Kurpershoek. Hij constateert een toenemende fundamentalisering van de samenleving, en een terreur tegen andersdenkenden en non-conformisten. Een land als Egypte lijkt terug te vallen in een intellectuele Middeleeuwen. Hoe meer globalisering, communicatie en uitwisseling, des te meer geestelijke verwijdering, zo luidt zijn paradoxale conclusie met

betrekking tot Saoedi-Arabië. Verwijdering in de zin van: minder inzicht in wat er werkelijk leeft onder de bewoners, en dus bevestiging van een clichébeeld van het land.

Kurpershoek deed veldonderzoek naar de orale cultuur onder de bedoeïenen in het onherbergzame Lege Kwartier van Saoedi-Arabië. Hij zegt gemotiveerd te zijn door de mystiek van de woestijn en de op Rousseau's 'edele wilde' teruggaande geromantiseerde voorstellingen van de bedoeïenen. Hij zocht en vond er de dichter Dindaan, met gevoel beschreven in *De laatste bedoeïen*. Verder beschrijft hij een van de merkwaardigste westerlingen die ruim honderd jaar geleden door Arabië trokken, de arts Charles Doughty. De meest boeiende passages reserveert Kurpershoek echter voor zijn even beroemde als sfinx-achtige beroepsvoorganger, de dubbelzinnige Lawrence of Arabia: rebellenleider in overheidsdienst, imperialist en bevrijder, asociaal buitenbeentje en lieveling van de elite.

Het is jammer dat Kurpershoek de teksten van de hier gebundelde lezingen niet even heeft geactualiseerd. Zo lees ik dat in het jaar 2000 de publicatie van de persoonlijke brieven van Lawrence 'valt te verwachten'. Had hij hier niet een indicatie van de inhoud van die kostbare papieren moeten toevoegen? Het obligate einde is een kort artikel, een maand na 11 september 2001 geschreven, dat de voedingsbodem voor terreur van islamisten onderstreept.

Het boek is lezenswaard voor wie aspecten van de Arabische cultuur eens van binnenuit beschreven wil zien.

Jan van Oudheusden

BIOGRAFIE

Ian Kershaw, *Hitler, I, Hoogmoed 1889-1936* (Het Spectrum, Utrecht 1999) 839 blz., prijs € 47,75.

Ian Kershaw, *Hitler, II, Vergelding 1936-1945* (Het Spectrum, Utrecht 2000) 1200 blz., prijs € 47,75.

Wie de uitgebreide bibliografie achterin Kershaws kolossale studie bekijkt, moet tot deze conclusie komen: vanaf het allereerste begin van Hitlers publieke optreden tot de dag van vandaag is er sprake van een niet aflatende stroom van publicaties die bij elke herdenking van een memorabel jaar zelfs een ware stortvloed wordt.

Een paar maanden na de verschijning van een compleet nummer dat het Duitse weekblad *Der Spiegel* in 1989 aan de honderdste verjaardag van de Führer wijdde, viel de val en die van de satellietregimes die daarop volgde werd de 'korte' twintigste eeuw (1914-1989) die zozeer Hitlers eeuw was geweest ten grave gedragen. Toch verflauwde ook na die 'korte' eeuw de belangstelling voor Hitler niet. In 1996 verscheen van de hand van de Oostenrijkse historica Brigitte Hamann alweer een lijvige monografie onder de titel *Hitler, Lehrjahre eines Diktators*. Deze minutieuze reconstructie van Hitlers eerste twintig levensjaren waarnaar Kershaw veelvuldig verwijst, bevat hier en daar wel een enkel nieuw feit, maar het beeld van de geremde 'Einzelgänger' wiens uitdrukkingloos gezicht pas opleefde wanneer hij aan het politiseren sloeg, wijkt nauwelijks af van wat Joachim Fest al in 1973 had geschetst.

Ook in Kershaws biografie treft men geen verbazingwekkende inzichten of sensationele onthullingen. Toch is het een

„HÉ ! HEB JIJ OOK
KEESINGS HISTORISCH ARCHIEF ?”

„JA, NOG AL LOGISCH,
HOE KUN JE ANDERS
VANDAAG DEN DAG
OP DE HOOGTE BLIJVEN !”

Keesings Historisch Archief vanaf 1946 tot heden beschikbaar via internet

Keesings Historisch Archief verschijnt sinds 1931 en vormt een zeer compleet naslagwerk van de hedendaagse wereldgeschiedenis. In maandelijke afleveringen worden de belangrijkste feiten en gebeurtenissen in alle landen van de wereld systematisch gepresenteerd. Alle jaren vanaf 1946 zijn nu doorzoekbaar via internet: dat zijn bijna 100.000 artikelen op 50.000 bladzijden plus nog eens 3.000 pagina's registers: bij elkaar een reeks banden van drie meter. Door middel van een sterke zoekmachine zijn de artikelen razendsnel en eenvoudig te vinden.

In 2002 wordt voor scholen het volgende prijssysteem gebruikt: u geeft het maximaal aantal gelijktijdige gebruikers op, waarna de prijs wordt gebaseerd op een staffel, waarbij scholen 75% korting krijgen. De minimumprijs is echter altijd € 185,50, waardoor de prijs voor 7 gelijktijdige gebruikers hetzelfde is als de prijs voor 1 gebruiker. Hiernaast vindt u de prijslijst voor 1 tot 20 gebruikers, voor prijzen voor meer dan 20 gebruikers kunt u mailen naar info@kha.nl.

Behalve via gebruikersnaam en password, is het mogelijk bij de website van Keesings Historisch Archief in te loggen door middel van IP-adres herkenning.

Tevens is het mogelijk om wachtwoord en gebruikersnaam op uw computer te bewaren (door het plaatsen van een cooky).

Indien u de gedrukte versie wilt (blijven) ontvangen, krijgt u 50% korting op de prijs van de gedrukte versie: deze komt dan op € 83,75.

Van nieuwe abonnees vragen wij een eenmalige bijdrage, omdat zij immers in een keer toegang krijgen tot 56 jaar Keesings Historisch Archief, terwijl onze trouwe abonnees daar al voor hebben betaald. Deze eenmalige bijdrage is € 678,50 voor bedrijven en € 225,00 voor particulieren en non-profit organisaties.

U kunt een gratis demo-account voor een maand aanvragen via info@kha.nl.

Prijsschema 2002

maximaal gelijktijdige gebruikers	volle prijs	75% korting
1	€ 185,50	€ 185,50
2	€ 333,90	€ 185,50
3	€ 452,62	€ 185,50
4	€ 547,60	€ 185,50
5	€ 623,58	€ 185,50
6	€ 684,36	€ 185,50
7	€ 745,15	€ 185,50
8	€ 805,93	€ 201,48
9	€ 866,72	€ 216,68
10	€ 927,50	€ 231,88
11	€ 976,13	€ 244,03
12	€ 1024,76	€ 256,19
13	€ 1073,38	€ 268,35
14	€ 1122,01	€ 280,50
15	€ 1170,64	€ 292,66
16	€ 1209,54	€ 302,39
17	€ 1248,44	€ 312,11
18	€ 1287,35	€ 321,84
19	€ 1326,25	€ 331,56
20	€ 1356,15	€ 339,04

stichting Keesings Historisch Archief
Valeriusstraat 199
1075 EW Amsterdam
telefoon: 020 673 8587
fax: 020 673 9926
e-mail: info@kha.nl

" Hé! heb jij ook een abonnement op www.khan.nl? "

" Ja, nogal logisch, hoe kun je anders vandaag de dag op de hoogte blijven! "

standaardwerk door de volledigheid waarmee een in alle opzichten verbijsterende Werdegang wordt beschreven van een individu die een tot de allerlaatste dag van zijn leven, toen hij lichamelijk allang tot een wrak was vervallen, ongebroke wilskracht paarde aan een zelden geëvenaard vermogen de zwakke plekken in de tegenstander te signaleren om vervolgens 'eiskalt en blitzschnell' (twee van zijn lievelingsuitdrukkingen) toe te slaan: Een paar dagen voordat de Russen in zijn Berlijnse bunker stonden had hij nog opdracht gegeven een SS-officier die kort tevoren met een zuster van Eva Braun was getrouwd en zich uit de voeten had willen maken, op te sporen en terecht te stellen. Aldus geschiedde.

Kershaw schildert het nationaal-socialisme vanaf het allereerste begin (Hitlers optreden in 1919) als een gigantisch spektakelstuk waarin Hitler weliswaar de door niemand betwiste hoofdrol speelde, maar ook de vertolkers van de bijrollen en de talloze anonieme figuranten tot hun recht komen. Zijn biografie toont niet alleen de obsessies van een individu, maar ook de offervaardigheid en het misleid idealisme van tallozen die – een sleutelwoord in zijn magnum opus – de leider 'tegemeet werken' in de hoop daarmede zowel de eigen loopbaan als de zaak een goede dienst te bewijzen. Met name in de hogere regionen van de SS wemelde het van de uitstekend opgeleide jonge academici (onder wie een opvallend groot aantal artsen) die door hun inzet veel sneller op de maatschappelijke ladder stegen dan in de Republiek van Weimar mogelijk zou zijn geweest. 'Cumulatief radicalisme', zo typeert Kershaw dit proces, waarbij Hitler menigmaal achteraf sanctioneerde wat overijverige medewerkers hadden geïnitieerd.

Achter die ene reusachtige politieke biografie wemelt het dus van minibiografietjes die slechts één ding duidelijk maken: geen stand, klasse of beroepsgroep was bestand tegen de corrosie van het nationaal socialisme. Ook de aristocratie niet, al is de twintigste juli wel eens geïdealiseerd als de zwanezang van de aristocratie en zag Hitler niet ten onrechte in de conservatieve bovenlaag zijn hardnekkigste tegenstrever. Vlak voor het einde van de oorlog doelde hij hierop toen hij tegenover Goebbels verklaarde dat hij beter een paar jaar later aan de macht had kunnen komen. Dan zou het oude systeem van Weimar totaal bankroet zijn geweest. 'Nu heb ik compromissen moeten sluiten met lieden die mij nooit volledig hebben aanvaard. Achteraf kun je alleen maar betreuren dat je te goed bent geweest' klaagde hij tegenover zijn allertrouwste paladijn.

Kershaw heeft met zijn tweedelige biografie een macaber epos geschreven, afwisselend verhalend en analyserend, ondanks de breedvoerigheid zelden of nooit wijldlozig. Vrijwel alle relevante literatuur, zowel synthetiserend als specialistisch, is erin verwerkt. Een verhaal vertellen dat iedereen meent te kennen en het voor de zoveelste keer zo te doen dat het de lezer blijft verbijsteren is geen geringe prestatie.

Hitler – het blijkt zowel uit *Mein Kampf* als uit Kershaws biografie – was een man wiens gehele wereldbeeld werd gedomineerd door fixatie op zuiverheid. Geen enkele angst was zo diep in hem geworteld als de angst besmet te worden door het onbekende. Jeugdvriend Kubizek memoreerde na de oorlog hoe hij ooit in het Wenen van voor de oorlog was teruggeëindigd voor een vrijgrage Weense schone met een opvallende peignoir. Eenmaal veilig op straat beland, had hij Kubizek een gehele verhandeling ten beste gegeven over syphilis.

Metternich heeft de staatsman wel eens *Arzt im groszen Weltspital* genoemd, maar elke arts heeft zijn eigen methode. 'Pappen en nathouden' was de methode van Metternich om het door de Franse revolutie zo deerlijk gehavende legitimiteitsbeginsel zo lang mogelijk in stand te houden. Voor die methode had Hitler de diepste verachting. Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden. Vandaar het verlangen een heel land met behulp van wetenschap en techniek te programmeren tot een laboratorium van 'reines Deutschland' met een wijdvertakt netwerk van kampen in Midden- en Oost-Europa als proefterrein voor de eigen obsessies. Is het verwonderlijk dat historici hierover – en dus ook over hem – niet uitgeschreven raken?

Sebastian Haffner- en vermoedelijk zou Kershaw hem bijvallen – schrijft: 'Andere dictators scheppen een soort eigen staatsbestel en regelen een opvolging zodat het systeem ook zonder hen kan doordraaien'. Maar het Derde Rijk draaide om Adolf Hitler tot de laatste dag en het moest ook om hem draaien, want er was niets anders.

Rob de Ruig

ARTIKELBUNDEL

Arend Huussen, Janny de Jong en Gé Prince (red.), Cultuurcontacten. Ontmoetingen tussen culturen in historisch perspectief (Historische studies RUL dl.IV, Groningen 2001).

Onder de titel *Cultuurcontacten. Ontmoetingen tussen culturen in historisch perspectief* verscheen naar aanleiding van een symposium in 2000 aan de Rijksuniversiteit Groningen een bundel met zeer diverse artikelen over cultuurcontacten. Gezien de opname van het domein 'Ontmoetingen tussen culturen' in de examenprogramma's havo en vwo (1996) is het verheugend dat langzaam maar zeker een groeiend aantal auteurs het de moeite waard vindt om over dit thema te schrijven. Al eerder verscheen van De Jong en Prince samen met 's Jacob het studieboek *Niet-westerse geschiedenis* (Assen, 1998).

Cultuurcontacten opent met een nogal eurocentrisch artikel van Van Goor over faseringen in cultuurcontacten van de VOC. Intrigerend is het artikel van Van der Vliet over de relatie tussen Griekse kolonisten in het antieke Zuid-Italië en de inheemse bevolking. In afwijking van het beeld dat Griekse koloniën werden gesticht vanuit poleis stelt de auteur dat de polisvorming meestal plaatsvond na de kolonisatie, zowel bij de moedersteden als bij de koloniën. Het was 'staatsvorming als vorm van dekolonisatie'. Door de inheemse invloeden daarbij te vermelden doet de auteur recht aan meer historische actoren dan gebruikelijk is.

Origineel is het artikel van Van Kuijeren *Thé à la menthe in Parijs en TV5 in Algiers* over de dynamiek in recente contacten tussen Frankrijk en Noord-Afrika op het terrein van populaire cultuur, waarbij het Frans een belangrijke rol speelt (idee voor een profielwerkstuk?). Het artikel toont bij uitstek aan dat het historisch thema 'cultuurcontacten' goed bruikbaar is voor intercultureel geschiedenisonderwijs.

Dit boek is niet geschikt voor de schoolmediatheek; wel voor de geïnteresseerde docent.

Tom van der Geugten

Kleiookrant

Pittig, maar de moeite waard

Het centraal schriftelijk examen geschiedenis

'Als de jongens het hier goed vanaf brengen, is de tijd nog niet rijp voor cultuurpessimisme, vind ik.'

Lovende woorden van Hans Goedkoop, historicus en presentator van het geschiedenisprogramma van de VPRO 'Andere Tijden'. Hans was gevraagd het vwo-examen te maken en was daar best tevreden over. Niet allemaal feitenvragen, maar inzicht, een eigen mening, je verplaatsen in de positie van iemand anders ... moeilijk, maar niet teveel gevraagd van moderne jongeren.

Met deze opmerkingen, en een filmpje van sporters-kandidaten die in de Nederlandse ambassade in Moskou examen deden en die alleen al om hun verblijf in Rusland in ieder geval één onderwerp prettig hadden gevonden, haalde het examen geschiedenis het zesuur-journaal.

'Maatschappelijk gezien' dus een succes. Nu maar hopen dat de leerlingen het er goed vanaf gebracht hebben. In het volgende nummer van *Kleio* zullen collega's reageren op de examenvragen, de normbesprekingen en eventuele andere zaken verbonden met dit examen. Maar daarvoor al kunt u kijken naar de mening van collega's en zelf uw tevredenheid of gal spugen op onze eigen digitale hangplek, de website van de VGN.

Tineke Bogaerts

Studiedag Commissie PaBo

*Op woensdag
2 oktober a.s.*

organiseert de commissie PaBo van de VGN weer een studiedag. Pabodocenten geschiedenis, studenten en leerkrachten basisonderwijs zijn van harte uitgenodigd.

Het ochtendprogramma staat in het kader van mogelijkheden van geschiedenisonderwijs en ICT. Dit onderdeel wordt georganiseerd in samenwerking met de Faculteit Educatieve Opleidingen van de Hogeschool Utrecht en zal ook daar plaatsvinden.

Voor het middagprogramma verkassen we naar het nabijgelegen Fort de Bilt. Op deze historische plek is het Centrum voor Vredeseducatie gevestigd. We bezoeken hier de interactieve tentoonstelling voor de bovenbouw van het basisonderwijs en de brugklas van het voortgezet onderwijs. Ook wordt er informatie gegeven over de werkwijze van het Centrum voor Vredeseducatie en de mogelijkheden voor het onderwijs.

Heeft u belangstelling voor deze dag, geef dit dan per e-mail door aan de secretaris van de commissie PaBo: Hans Keissen: keis.beek@consunet.nl

U ontvangt dan zo spoedig mogelijk nadere informatie over de kosten en de agenda van deze dag.

Euroclio

heeft een nieuwe website:

www.eurocliohistory.org

Didactiek- conferentie 2003

De didactiekconferentie zal in 2003 op een voor regelmatige deelnemers ongebruikelijke datum vallen:

vrijdag 7 en zaterdag 8 februari.

We hebben voor die data gekozen, omdat we de laatste jaren nogal eens te horen hebben gekregen dat er leden zijn die nooit kunnen komen als de conferentie altijd valt in het laatste weekend van januari.

We hopen die leden nu tegemoet te komen, maar tegelijk ook dat we door deze verschuiving niet anderen teleurstellen.

De startersconferentie valt in 2003 bij wijze van experiment samen met de didactiekconferentie. Een van de argumenten daarvoor is, dat zo de kosten per deelnemer gedrukt worden. We zullen na afloop evalueren of dit een goede greep is geweest.

Louis Nolet,
voorzitter didactiek- en activiteitencommissie

Limburgs Museum Venlo

Asterix en Europa

Tot en met 27 oktober is deze reizende tentoonstelling die eerder in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden door veel scholieren bezocht werd, te bekijken in Venlo.

Basisschool- en brugklasleerlingen ervaren de wereld van Romeinen en Galliërs 'aan den lijve'. Originele voorwerpen, replica's en reconstructies geven informatie. Interactieve programma's zetten de kinderen aan het werk.

Voor bezoek met een klas is er een speciaal educatief programma. Informeer daarnaar bij de educator van het museum.

Limburgs Museum
Keulsepoort 5
Venlo
tel. 077-352 2112
www.limburgsmuseum.nl

Het vak geschiedenis en staatsinrichting, de discussie voorbij? Ja toch Tweede Kamer !

Dordrecht, 15 april 2002

In deze brief spreekt het bestuur namens 2250 leden van de VGN zijn bezorgdheid uit over de uitblijvende besluitvorming op gebied van het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting.

Eerst wordt een kort overzicht gegeven van de huidige situatie, vervolgens worden er een aantal concrete vragen gesteld waarop de VGN graag zo snel mogelijk een antwoord wil hebben.

Een terugblik

In 1998, vlak voor de start van de tweede fase heerste in de samenleving en in de Tweede Kamer onvrede over het voorliggende examenprogramma geschiedenis en staatsinrichting voor de tweede fase en over het beoogde combinatievak 'geschiedenis en maatschappijleer' in de bovenbouw havo en vwo.

Op dringend verzoek van de Tweede Kamer bracht de commissie-De Wit deze discussie nader in beeld en wees de richting voor een oplossing aan: *'een nieuwe balans van overzichtskennis, inzicht en vaardigheden'*. De Tweede Kamer ondersteunde de voorstellen van De Wit. Een vervolgcommissie, de commissie-De Rooy, adviseerde voor het basisonderwijs en voor alle sectoren in het voortgezet onderwijs een steeds terugkerende historische oriëntatiekennis in de vorm van tien tijdvakken.

Het advies van 'De Rooy' biedt het gewenste evenwicht tussen de thematische en de chronologische benadering. In haar advies gaat de commissie er vanuit dat het vak geschiedenis en staatsinrichting op zijn minst in de maatschappijprofielen in de bovenbouw havo/vwo verplicht is.

De staatssecretaris van onderwijs Adelmund onderschreef het advies van 'De Rooy' op de genoemde kernpunten onder verwijzing naar het maatschappelijk draagvlak voor het advies en naar het de wezenlijke betekenis van het vak geschiedenis en staatsinrichting *'juist in de huidige tijd'*. (Brief aan de Tweede Kamer 21-12-2001.)

De voorstellen voor het combinatievak 'maatschappijleer en geschiedenis', zo stelt de staatssecretaris tevens in haar brief, worden in het algemeen positief ontvangen. In het combinatievak staat voor alle leerlingen in de bovenbouw havo/vwo het burgerschap centraal en is de door verschillende kamerleden bepleite samenhang tussen burgerschapsvorming en de ontwikkeling van historisch besef (zie verschillende media-programma's) geregeld. In de onderwijspraktijk zijn alle kansen voor de gewenste symbiose aanwezig; immers het aantal docenten dat naast geschiedenis ook het vak maatschappijleer verzorgt, stijgt opvallend.

Eind 2001: de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland verwacht dat de Tweede Kamer het advies van 'De Rooy' in januari 2002 overneemt en zo een einde maakt aan de energievretende discussies van de laatste vier jaar. De VGN zou zich gelukkig weer kunnen gaan bezig houden met de inhoud en ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs.

Januari- 29 maart 2002: terug naar af?

De Tweede Kamer spreekt zich ondanks herhaaldelijk verzoek van de VGN niet uit over het advies van 'De Rooy' inzake geschiedenis en staatsinrichting en inzake het combinatievak.

Bij de bespreking van de nota over de herijking / continuering van de tweede fase in de onderwijscommissie van de Tweede Kamer sneuvelt onder druk van een lobby van maatschappijleerdocenten het combinatievak.

De commissie-Wijnen gaat in haar voorstellen voor het basisonderwijs voorbij aan het principe van de historische oriëntatiekennis.

In de voorstellen van de staatssecretaris over de aanpassingen in de basisvorming, in het bijzonder de kerndoelen, ontbreekt elke verwijzing naar het advies van 'De Rooy'.

Cijfers over keuzes in de bovenbouw vmbo wijzen uit dat het vak geschiedenis en staatsinrichting naar de coulissen verdwijnt.

Het vak geschiedenis en staatsinrichting dreigt in de maatschappijprofielen havo en vwo een keuzevak te worden.

Waar kunnen geschiedenisdocenten en andere betrokkenen bij het geschiedenisonderwijs nu op rekenen? Begint de discussie over het belang en de inhoud van het geschiedenisonderwijs opnieuw?

Wat vragen wij aan de Tweede Kamer op korte termijn?

Wilt u een uitspraak doen conform uw standpunt bij de bespreking van het advies van de commissie-De Wit? Neem de kernpunten uit het advies van 'De Rooy' over en geef zo het vak geschiedenis en staatsinrichting ook door u gewenste basis.

Wilt u deze kernpunten niet loslaten als u de voorstellen voor aanpassing van het basisonderwijs en van de basisvorming bespreekt?

Wilt u het alleen vak maatschappijleer handhaven in het algemene deel van Havo en Vwo? Of wilt u de scholen conform de uitgangspunten: meer autonomie voor scholen en professionaliteit van de leraar, de mogelijkheid bieden om de lessen maatschappij- en burgerschapskunde laten verzorgen door leraren maatschappijleer en geschiedenis/staatsinrichting?

Wilt u de mogelijkheid overwegen op langere termijn een gelijksoortig combinatievak in de bovenbouw VMBO in te voeren?

Wilt u, gezien het grote belang dat aan geschiedenisonderwijs 'juist in de huidige tijd' wordt toegekend, het vak geschiedenis en staatsinrichting op zijn minst handhaven als verplicht vak in de maatschappijprofielen in de bovenbouw havo/vwo?

Namens het bestuur van de VGN,
Drs. C. Weltevrede

Excursie

'Velden van Weleer'

Georganiseerd door de
Didactiekcommissie van
de VGN 21/22 juni a.s.
(vrijdag-zaterdag).

We bezoeken (uiteraard onder deskundige leiding) in Leper het nieuwe (1998) In Flanders Fields Museum met de speciale tentoonstelling 'Dead lines' en maken een rondwandeling door de stad, onder andere naar de Meensepoort.

De 'velden van weleer' worden aangedaan: Hill 62 en 60.

Verder Diksmuide en het stadhuis te Poperinge en de begraafplaatsen Tyne Cot in Passendale (Brits) en Langemark (Duits).

Reis: per touringcar.
Vertrekplaats: Utrecht (tijd volgt nog).
Overnachting: in een hotel te Leper.
Kosten: maximaal 150 Euro op basis van tweepersoonskamers (inclusief ontbijt). Inbegrepen zijn alle toegangsbewijzen, de hotelkosten en de busreis.

De excursie geldt als bijscholing/nascholing (dit betekent eveneens een certificaat, d.w.z. bij uw opgave graag meisjesnaam en jaar en plaats van geboorte vermelden).

De definitieve tijd en plaats van vertrek, evenals de wijze van betaling krijgt u in antwoord op uw opgave.

Opgave: via e-mail of per brief bij:
Marcel Nonhebel,
e-mail: m.nonhebel@hccnet.nl
adres: Archimedesstraat 117,
2517 RT Den Haag
of Esther Koops,
e-mail: ekoops@werkman.org

Drents Museum Assen

OertijdOnzin
tot 18 augustus

Tentoonstelling over mis-
verstanden en vooroordelen
met betrekking tot de
oertijd.

In archeologische afbeeldingen in reclame, films, literatuur, strips, cartoons en op internet kom je de gekste dingen tegen. En, niet te vergeten, ook in schoolboeken!

Sommige voorstellingen lijken van de Middeleeuwen tot op de dag van vandaag niet veel veranderd: de oermens was dik, dom en lelijk en liep de hele dag naakt rond. Het beeld dat onze voorouders domme apen of sterke reuzen waren, zoals men vanaf de Romeinen tot ver in de negentiende eeuw dacht, blijkt achterhaald. Een ander beeld wordt, met enige voorzichtigheid, op de tentoonstelling gegeven. Voorwerpen en andere zaken laten zien dan de oermens meer op ons leek dan we nu denken.

Drents Museum,
Brink, Assen
www.drentsmuseum.nl

klimaat en landschap, eten en drinken, geloof, dood en begraven, techniek, arm en rijk, geweld, contacten met het 'buitenland', milieuvervuiling.

De moeite waard om op te nemen voor een flitsend begin van de geschiedenisles in de brugklas. Leo Verhart kan heel smakelijk vertellen over zijn specialisme. Met vakantie? De programma's zijn verkrijgbaar op video; prijs van een VHS-tape € 65,43.

De Verenigde Oost-Indische Compagnie

De gloriedagen van de Gouden Eeuw herleven in een serie van acht programma's die start op dinsdag 4 juni, om 17.05 uur. Allerlei aspecten van het bedrijf worden belicht. Maar niet alleen de organisatie en haar leiders, ook het personeel komt aan bod.

Bij de serie verschijnt een gelijknamig boek, dat nog veel meer informatie bevat en fraai is geïllustreerd (prijs € 22,64). De uitzendingen zijn ook verkrijgbaar op video: een VHS-tape kost € 72,60.

Voor bestellingen:
www.teleacnot.nl
of tel. 0900 1344 / fax 035-629 3199.

TELEACNOT
educatieve
omroep

'Nederland in de Prehistorie'

Vanaf zondag 23 juni wordt deze tv-serie uitgezonden om 17.00 uur. De serie bestaat uit twaalf delen en was al eerder te zien. De archeoloog dr. Leo Verhart, vertelt hoe Nederland er in de prehistorie uitzag en hoe de mensen toen leefden. De opnames zijn gemaakt bij vindplaatsen en in musea overal in Nederland. Thema's die aan de orde komen zijn o.a.:

Vaar mee met de VOC

VOC jubileum-magazine

De boekhandels met de *) hebben samen met de Walburg Pers het magazine *Vaar mee met de VOC* uitgegeven ter gelegenheid van het VOC-jubileum.

Het grootste deel van het blad wordt ingenomen door het stripverhaal 'De scheepsjongens van Bontekoe' van Piet Wijn dat in de jaren vijftig verscheen in kranten als *Het Vrije Volk* en *Trouw*. Daarna is het nog wel eens in boekvorm uitgegeven, maar allang weer uitverkocht.

Een bouwplaat van de Batavia op stevig karton is als middenkatern ingeniet.

Verder staan er korte stukken in over de geschiedenis van de VOC en de Bataviawerf in Lelystad. En een wedstrijd in het schrijven van de leukste flessenpostbrief.

Vaar mee met de VOC kost maar € 3,- en is uitsluitend te koop bij een aantal samenwerkende grote boekhandels in Nederland: Academische Boekhandel, Maastricht - Broese, Utrecht - Dekker v.d. Vegt, Nijmegen/Arnhem/ Sittard - Donner, Rotterdam - Gianotten, Tilburg - Kooyker, Leiden - Van Pierre, Eindhoven - Scheltema, Amsterdam - Scholten Wristers, Groningen - De Tille, Leeuwarden/Sneek - Verwijs, Den Haag. Dus als u een keer in de buurt bent ...

Websites

www.kb.nl

De website van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, de nationale bibliotheek van Nederland, geeft informatie over de 48 kilometer boeken en 18 kilometer periodieken (waaronder de volledige reeks *Kleio*) uit haar bezit via de Zoekgids. Op deze manier zijn de catalogi, bibliografieën en andere bestanden met betrekking tot uitgaven vanaf 1980 te raadplegen.

Men stelt ook dossiers samen over actuele onderwerpen, met een korte inleiding en een literatuurlijst bestaande uit materiaal dat de KB in bezit heeft. U kunt vragen stellen. En verder zijn er nieuwtjes te vinden uit de boekenwereld en informatie over speciale verzamelgebieden.

Interessant zijn de boeken uit het grijze verleden, waarin digitaal gebladerd kan worden. Zo is het Trivulzio-getijdenboek te bezichtigen, dat de KB onlangs als schenking kreeg. www.kb.nl/manuscripts

Voor boekliefhebbers en mooie-plaatjes kijkers (of zoekers naar tekenen van manieren van leven in vele tijden voor leerlingen) is ook de website van het museum van het boek Museum Meermanno in Den Haag een aanrader: www.meermanno.nl

Het museum is na een langdurige verbouwing weer geopend en ook het Scriptorium, het middeleeuwse schrijfatelier, is weer te bezoeken. Meer informatie over arrangementen en prijzen op de website.

www.griffioen-grafiek.nl/pvdw2.htm

en [/exposities.htm](http://www.exposities.htm) maakte ons attent op zijn website vanwege de 'Prent van de week', iedere keer een andere politieke prent, en de afdeling 'Exposities'. Bij de exposities worden historische thema's belicht en komen ook schoolprojecten aan bod.

Koninklijk Penningkabinet

Binnenlopen
'... om onder 't behartigen van de Compagnie-belangen mij zelve gelukkig te maken'

Tentoonstelling over 'mors-handel', handel voor eigen rekening door Compagniedienaren, en het 'witten' van het zo verkregen geld.

Hooggeplaatste Compagnie-ambtenaren konden op deze manier grote kapitalen verwerven. Dit wordt o.a. getoond aan de hand van het leven van Pieter Cornelis Hasselaer, die carrière maakte op Java, vervolgens in Amsterdam acht keer gekozen werd tot burgemeester en uiteindelijk bewindhebber werd van de Amsterdamse kamer van de VOC, een gewilde statuspositie.

8 juni tot 12 januari, Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 26, Leiden

Op zaterdag 16 november 2002 organiseert het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht een nascholing over het eindexamenonderwerp

1950-1990 Nederlanders en hun gezagsdragers

PROGRAMMA

9.30 – 10.00 uur ontvangst met koffie
Welkomswoord van de dagvoorzitter, prof.dr. Marjan Schwegman

10.00 – 11.00 uur drs. Niek Pas:
Imaazje! De verbeelding van provo (1965-1967)
Provo is een van de iconen van de Nederlandse jaren zestig en symboliseert de contestatie die zich in dit tijdvak hier ten lande manifesteerde. Het actierepertoire van de provo's was mediageniek, provocerend en expressief. Door handig in te spelen op evenementen zoals het huwelijk van Beatrix en Claus trad een uitvergroting op die leidde tot een ongekend snelle representatie van het 'imaazje' Provo op mondiaal niveau. Een jaar na de oprichting van het actiecomité was Provo wereldberoemd.

11.00 – 12.00 uur dr. Anneke Ribberink:
'Halve baan voor vader en moeder.' De tweede feministische golf en de arbeidstijdverkorting.
Een centraal strijdpunt van het feminisme van de tweede golf was de aanval op het kostwinner-huisvrouwmodel. Een belangrijk instrument hierbij was herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen door middel van arbeidstijdverkorting. Hoe heeft de vrouwenbeweging dit doel trachten te bereiken en wat hebben deze pogingen opgeleverd?

Tussen **12.00 en 13.00 uur** is er een lunchpauze.

13.00-14.00 uur prof.dr. Jan Luiten van Zanden:
Van geleide loonpolitiek naar poldermodel: arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid 1950-1990
De periode 1950-1990 valt in te delen in drie sub-perioden: in de jaren vijftig was er een grote mate van samenwerking tussen de sociale partners om – o.a. via de geleide loonpolitiek – de concurrentiepositie van de Nederlandse economie te versterken en de wederopbouw te voltooien. Deze consensus, die verdween in het begin van de jaren zestig, werd

vooral ondermijnd door het eigen succes: de arbeidsmarkt raakte zo overspannen dat de geleide loonpolitiek niet langer houdbaar was. Vooral in de jaren zeventig namen de spanningen tussen werkgevers en werknemers sterk toe, o.a. over de vraag hoe loonstijgingen eruit moeten zien ('centen' versus 'procenten').

De economische problemen die in de jaren zeventig de kop opstaken, brachten in 1982, bij het befaamde Accoord van Wassenaar, de partijen weer bij elkaar.

14.00-15.00 uur prof.dr. Maarten van Rossem:
Van regentendemocratie naar televisiedemocratie.
Wie de kranten leest en de jeremiades over Fortuyn beluistert, gelooft gemakkelijk dat onze democratie op haar laatste benen loopt en dat vroeger alles beter was. Toch valt overtuigend te beargumenteren dat de democratie nu beter werkt dan veertig jaar geleden.

15.00 uur Slotwoord van de dagvoorzitter

De nascholing vindt plaats in de Diepenbrockzaal, op Drift 21 te Utrecht.

Vanaf Utrecht CS circa 15 minuten lopen en bereikbaar met openbaar vervoer (bushalte Janskerkhof).

Tijdens de nascholing zal studiemateriaal beschikbaar gesteld worden. Na afloop van het programma worden certificaten uitgereikt.

De kosten bedragen 90 Euro (inclusief koffie, lunch en studiemateriaal) Leden van de Alumnivereniging van het Instituut voor Geschiedenis krijgen 10% korting.

U kunt zich aanmelden door contact op te nemen met het secretariaat van het Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 66, 3512 HL Utrecht. t.a.v. mw. A. van den Hurk. Tel 030-2536222 of e-mail: ges@let.uu.nl

U kunt hier ook terecht voor verdere informatie.

Al op straat zien hangen zeker, de posters van /geschiedenis? De redacties van OVT en Andere Tijden, de historische radio- en tv-programma's van de VPRO hebben ambitieuze plannen. Hun nieuwe geschiedenis-site moet een audio- en videoarchief worden, dat non-stop toegankelijk is en een voortdurend wisselend aanbod heeft van historische achtergronden bij het nieuws, meningen, links naar andere sites, nieuwtjes en een interactief forum. Dossiers geven informatie over speciale onderwerpen. Zo werd gestart met dossiers over verkiezingsaffiches en de Sovjetunie. 'De Eerste Wereldoorlog' staat op de rol.

Ook kun je er terecht voor een galerij van echt goede geschiedenisleraren, aldus de woordvoerders bij de presentatie.

De moeite van het bezoeken waard. De programma's hebben heel veel materiaal geleverd en dat is op allerlei manieren nu toegankelijk gemaakt.

Bewaard verleden

Cultureel erfgoed in het primair onderwijs en de lerarenopleiding basisonderwijs

Bij SLO verscheen een boekje van Theo Beker en Cees van der Kooy, waarin de mogelijkheden tot cultuureducatie op de basisschool uit de doeken worden gedaan.

In kort bestek wordt ingegaan op zaken als cultuurbeleid,

cultuur in de kerndoelen basisonderwijs, werken met monumenten, werken in het landschap, werken in musea en oudheidkamers, werken in het archief en dergelijke. Ook wordt een hoofdstuk besteed aan de begrippen die met het onderwerp te maken hebben en de instellingen die zich op dit terrein bewegen.

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een literatuurlijst, aan het einde van het boekje zijn praktische bijlagen opgenomen, bijvoorbeeld een lijst van manieren om aan beeldvorming te werken. De leerkracht die met kinderen naar een museum wil gaan, vindt een uitputtende lijst met zaken om vooraf af te werken. Dan kan er niet veel meer mis gaan.

Helaas is er verder weinig gunstigs over dit boekje te vertellen. Het lijkt er wel op gemaakt dat een pabo-student het uit zijn hoofd kan leren. *Bewaard verleden* heeft veel van een rapport, maar in een wat kleiner formaat dan A4. De tekst is verdeeld in korte stukjes met veel lange getallen (2, 2.3, 2.3.1, 2.3.2 etcetera), vaak is er sprake van opsommingen in punten, van telegramstijl en de plaatjes zijn veel te grof gerasterd.

Te bestellen bij SLO, afdeling Verkoop. Tel. 053 - 4840 305

Stichting Went

*Kennismakingsreis naar
Albanië, het mysterieuze rijk
der Skipetaren
13-20 oktober*

Albanië was altijd al een intrigerend land dat menigeen inspireerde tot boeiende verhalen. Ook Dolf Went, de geestelijke vader van deze reis. Hij bezocht Albanë vele malen en organiseerde er diverse reizen heen. In de herfstvakantie, zodat ook leraren mee kunnen, organiseert hij een reis van acht dagen met een intensief programma, waardoor u heel veel van het land te zien krijgt.

Programma

1e dag - 10.00 u. vertrek van Schiphol en vliegreis naar Tirana via Boedapest. Na aankomst vroeg in de middag kleine sightseeing te voet en diner.

2e dag - reis via de Krraba-pas en El Basan naar Berat

3e dag - bezichtiging van Berat

4e dag - reis via Gjorokastra naar Saranda

5e dag - bezichtiging van Saranda

6e dag - Via de Lloghara-pas en Vlora naar Durrës

7e dag - terugkeer naar Tirana

8e dag - na bezichtiging van Kruja vertrek naar Amsterdam.

Kosten

De reissom zal circa € 950,- bedragen, exclusief toeristenbelasting en luchthavenbelasting bij vertrek. Ook de lunch is niet inbegrepen.

De rest, vliegreis, hotel en half pension, entrees, de bustoeren en begeleiding door een engelsprekende gids, wel.

U deelt een tweepersoonskamer.

De reis gaat door bij een deelname van minimaal twintig personen.

Voor verdere informatie:

Dolf Went, H. van Borsselenkade 8,
1181 AW Amstelveen.

Tel. 020-64300 77.

Nascholing Katholieke Universiteit Nijmegen 2002

Op vrijdag 27 september 2002 organiseert de afdeling Geschiedenis van de KUN, in samenwerking met het Instituut voor Leraar en School, een nascholingsconferentie over het CE-onderwerp:

Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland, 1950-1990

De conferentie wordt gehouden in het collegelcomplex van de Katholieke Universiteit Nijmegen, Mercatorplein 1.

De kosten voor de conferentie bedragen € 90 p.p., inclusief reader, koffie/thee, lunch en afsluitend drankje.

Tijdens de lunch- en namiddagpauze is er een informatiemarkt van uitgeversmaatschappijen en documentatiecentra.

Ochtendprogramma (van 10.00 tot 13.00 uur):

- **Drs Peter Wester**, voorzitter Stofomschrijvingscommissie, *Inleiding op de stofomschrijving*

Keuzelezingen:

- **Mw. Prof. dr. Carla van Baaien** (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis), *De jaren van Drees. Toen politiek nog écht spannend was*
- **Dr Jan Willem Brouwer** (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis), *1966: een revolutiejaar?*
- **Prof.dr. Henk te Velde** (RUG), *Het kabinet-Den Uyl: een kwestie van stijl?*
- **Mr. Dries van Agt**, voormalig premier, *De jaren tachtig: een omslag in de politieke cultuur?*

Middagprogramma (van 14.00 tot 16.30 uur), twee rondes vakdidactische workshops:

- **Drs Harry Havekes**, docent geschiedenis en CKV aan de SG Stevensbeek, *Naoorlogse generaties in beelden. Een handreiking hoe je leerlingen kunt begeleiden met en trainen in het verwerken van beeldende bronnen (spotprenten, cartoons).*
- **Drs Bob Roelofs**, docent geschiedenis aan het Liemers College en fractievoorzitter in de gemeenteraad van Arnhem, *Discussiëren kun je leren. Hoe laat je leerlingen op een goede manier met elkaar en met de docent discussiëren?*
- **Drs Louis Nolet en drs Corien Vuurman**, vakdidactici geschiedenis en staatsinrichting bij het ILS-HAN, *Van 'louter kabouter' naar fiks 'niet-nix'. Een beeld van de moeizame relatie tussen jongeren en de politiek. Na een gestructureerde beeldanalyse worden opdrachten gemaakt waarmee leerlingen direct aan de slag kunnen.*
- **Drs Jan de Vries**, vakdidacticus geschiedenis en staatsinrichting bij het ILS-KUN, *Politiek swingt! Aan de hand van teksten en muziek van Nederlandstalige popmusici worden suggesties gedaan om van een 'saai' onderwerp als politiek een motiverende les te maken. Daarbij mag het materiaal en de werkvorm niet ten koste gaan van historische inhoud en vaardigheden.*

U kunt zich voor deze studiedag inschrijven bij:

Mw Andrea van Aken, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. Bureau NDO.
Postbus 30011, 6503 HN Nijmegen.
E-mail: Andrea.vanAken@fe.han.nl

Opleiding Geschiedenis

Nascholingsconferentie 4 oktober 2002

De opleiding Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam organiseert vrijdag 4 oktober 2002 een nascholingsconferentie voor geschiedenisleraren over het nieuwe CE-onderwerp:

Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990: verzuiling, polarisatie en herwonnen consensus

Programma

Deel I

09.15-09.45 uur

Historisch-wetenschappelijke lezingen

Ontvangst, koffie & thee

09.45-10.00 uur

Welkom door opleidingsdirecteur prof.dr. Maria Grever

10.00-10.45 uur

Inleiding op de stofomschrijving *Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990*
door dr. Herman de Liagre Böhl

10.45-11.00 uur

Koffie- & theepauze

11.00-11.45 uur

Keuzelezingen:

1. *Tussen burger en politiek. Het kabinet Den Uyl en de erfenis van de jaren zestig*
door dr. Ilja van den Broek

2. *Opkomst en bloei van het CDA* door dr. Rutger Zwart

12.00-12.45 uur

De invloed van de televisie op de Nederlandse politiek door
dr. Chris Vos

12.45-13.45 uur

Lunch en informatiemarkt

Deel II

14.00-15.00 uur

Didactische oriëntatie en trainingen

Keuze uit drie workshops:

1. *Popcultuur en politieke cultuur in Nederland* door drs. Jan de Vries

2. *Naoorlogse generaties in politieke cartoons en affiches* door drs. Harry Havekes

3. *Politieke begrippen in de klas* door dr. Carla van Boxtel en drs. Jannet van Drie

15.00-15.30 uur

Koffie- & theepauze en informatiemarkt

15.30-16.30 uur

Keuze uit drie workshops:

1. *Popcultuur en politieke cultuur in Nederland* door drs. Jan de Vries

2. *Naoorlogse generaties in politieke cartoons en affiches* door drs. Harry Havekes

3. *Politieke begrippen in de klas* door dr. Carla van Boxtel en drs. Jannet van Drie

16.30 uur

Afsluitend drankje

De kosten voor de nascholingsconferentie bedragen € 80 per persoon (inclusief reader, lunch en consumpties).

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met

mw.prof.dr. M. Grever,

grever@fhk.eur.nl (inhoudelijk)

of met mw.drs. L.C. Lispet, 010-4082491,

lispet@fhk.eur.nl (inschrijving en organisatorisch).

De Leidse nascholing

De Sectie Nascholing van het ICLON en de Opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden organiseren op

Zaterdag 21 september 2002

een studiedag over het CE-onderwerp voor 2003-2004: 'Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990: verzuiling, polarisatie en herwonnen consensus.'

Deze studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp.

Het programma bestaat uit plenaire lezingen en een aantal workshops. Een reeks deskundige sprekers zal de hoofdvraag en de deelvragen van het examenonderwerp behandelen en nuttige achtergrondinformatie verstrekken over de historische context. Sprekers die inmiddels hebben toegezegd zijn:

- Prof.dr. J.Th.M. Bank - Universiteit Leiden; hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis en bekend van radio en tv;
- Dr. J.W.L. Brouwer - Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, bekend van zijn boek *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Den Haag 2001) (samen met J.C.F.J. van Merriënboer);
- Dhr. P. Hagen - Hoofdredacteur van *De Journalist* en bekend van zijn boek *Journalisten in Nederland 1850-2000* (2002);
- Mw. dr. J.C.A.P. Ribberink - Vrije Universiteit; deskundige op het gebied van de Nederlandse tweede feministische golf en bekend van haar boek *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998);
- Prof.dr.mr. C.J.M. Schuyt, Universiteit van Amsterdam, hoogleraar Sociologie en bekend van zijn boek *1950: Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) (samen met E. Taverne).

De kosten voor de studiedag bedragen € 90,- per persoon.

Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie/thee en de syllabus.

Leden van de VGN krijgen € 5,- korting en betalen dus € 85,-.

(Na 1 augustus zijn de kosten € 105,- en € 100,-)

U kunt zich reeds voorlopig inschrijven bij:

ICLON - Sectie Nascholing,

t.a.v. Mw. I.C. Leenstra, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.

Universiteit Leiden